

Kerk op de Antillen

1. *Situatie*

Op de kleine Antillen in de zogeheten Kraalzee, of *islas inutiles*: naar Spaanse maatstaven nutteloze eilanden, bevonden zich in de zeventiende eeuw relatief weinig oorspronkelijke bewoners. Dat was voor Noord-Europeanen reden er beslag op te leggen. De Grote Antillen als Cuba en Hispaniola waren gebied van Taino en Caiquetios die behalve op het vasteland eilanden als Aruba, Bonaire en Curaçao bewoonden. De kleine Antillen werden verdeeld in Boven- en Benedenwindse eilanden al naar gelang ze ver van, of vlak voor de kust lagen. De Bovenwindse Antillen werden gebied van Cariben die Caiquetios naar het vasteland en naar het noorden hadden verdreven. Zij waren de aartsvijanden van een andere hoofdgroep de Arawakken die zowel de Antillen als het vasteland bevolkten.

Deskundigen veronderstellen dat migratie zich van het vasteland naar de Antillen via de Oost-Venezolaanse kust voltrokken had en dat er sinds de 9^e eeuw stabiliteit was ontstaan. Wat het vasteland betreft zijn er twee opvattingen waarbij enerzijds de migratiebeweging wordt gezien als vanuit de Andes naar de tropische laagvlakten dan wel anderzijds vanuit het Amazone gebied naar het westen. Zowel het verschil in situatie als in bevolking rechtvaardigt een aparte behandeling van de Antillen en Guyana, hoezeer de Amerindiaanse religie in grote trekken overal sterke gelijkenis vertoonde. Hoe minder de oorspronkelijke bevolking op de Antillen vertegenwoordigd was, des te minder lagen er uiteraard kansen voor een faire, religieuze ontmoeting tussen Oost en West.¹

Spanjaarden onderwierpen vele Caiquetios en voerden hen naar de Grote Antillen, zo Arawakken van het huidige Curaçao en Venezuela. Noord-Europeanen troffen er behalve onbewoonde, ook eilanden aan die door Spanjaarden onleefbaar waren gemaakt. De bevolking was er verdreven of gedood, voorzover niet door ziekten gedecimeerd. Veel hout was er gekapt en te grote kudde vee hadden op de kleine eilanden een kaalslag veroorzaakt. Zowel door Zuid- als Noord-Europeanen werden Africano's aangevoerd voor de Grote en Kleine Antillen. Als op Spanje buitgemaakte slaven of door kapers en WIC-schepen aangevoerd uit West-Afrika, werden ze te werk gesteld voor het zware werk in zoutpannen, op suiker-, tabaks- en andere plantages.

In de Caraïbiën weerspiegelden zich de interne Europese twisten en concurrentie, waardoor Europese verwickelingen er de religieuze omgang van Europeanen en Amerindianen domineerden. Sommige eilanden werd strategische waarde toegekend. Beurtelings kwamen diverse eilanden in Franse, Engelse en Nederlandse handen, terwijl Spanje haar kerkmonopolie overal zocht te handhaven. Ook al wist de Republiek een sterke positie in de Caraïbiën te vestigen en de Spaanse invloed te kleineren, uiteindelijk slaagden Fransen en Engelsen er sinds 1679 gezamenlijk in op hun beurt de republikeinse invloed van de Nederlanden in deze regio te verminderen.

Hugenoten zochten op de kleine Antillen een veilig heenkomen evenals in Guyana, naderhand ontketende de Franse handelsminister Colbert er zijn expansiedrift uit ergernis over de antiabsolutistische sentimenten – daarin vond hij in de Engelse koning Charles II een medestander - in de Republiek zodat hugenoten er weinig meer te vertellen kregen. Franse

¹ Geraadpleegd werden vooral Boomert, *Trinidad, Tobago and Lower Orinoco*, (2000), Goslinga, *Short History* (1997) en *Caribbean 1580-1680* (1971), Daal en Schouten, *Antilliaans verhaal* (1988), Menkman 'Tobago' (1939-1940) en Edmundson (1901-1904).

plantagearbeiders werden vaak geronseld in La Rochelle. Deze hugenoten konden zich op termijn van hun contract vrijkopen, maar dat ging in de praktijk minder voorspoedig dan op papier, waarom deze contractarbeiders, bekend als 'les engagés', in sommige opzichten op één lijn gesteld werden met Africano's. Zij richtten zich aanvankelijk op het eiland Saint Christophe en koloniseerden het om hun geloofsvrijheid een duurzame basis te geven. Franse autoriteiten werden op de Antillen in overleg met diverse Compagnieën door de koning tot gouverneur-eigenaar van het desbetreffende eiland benoemd.

Waar mogelijk gebruikten Nederlanders de eilanden voor hun kaapvaart om de Spaanse macht te breken, meer dan de rooms-christelijke van Frankrijk in de Antillen waarin de Franse gouverneur Willem van Oranje een belangrijke rol speelde.² Behalve voor handelsdoeleinden werd tegelijk uitgezien naar eilanden die voor kolonisatie geschikt waren. Sint Eustatius en Sint Maarten speelden voor Nederlanders aanvankelijk een cruciale rol, later kreeg Curaçao een centrale functie omdat het veelbelovende Tobago een speelbal werd in Spaanse, Nederlandse, Engelse, Franse en Koerlandse (nu Letland) handen. Terwijl sommige Benedenwindse eilanden onder WIC-vlag van de Amsterdamse Kamer kwamen, bleven Bovenwindse veelszins bezit van Zeeuwse kooplieden als Abraham van Pere, Adriaan en Cornelis Lampsins en Pieter van Rhee die zich door de Zeeuwse admiraliteit gesteund wisten. De Bovenwindse eilanden waren enigszins geschikt voor de teelt van suiker en tabak, de Benedenwindse kenden een te geringe regenval maar profiteerden van handelsactiviteiten. De Nederlandse WIC stelde er vertegenwoordigers aan: de directeur voor het handels-, tegelijk commandeur over het zeepersoneel. Zij werden door een Raad bijgestaan die naast bestuurlijke ook de juridische zaken behartigde. De Franse Compagnie gaf eilanden in handen van patroons die door de Franse koning werden aangestuurd via zijn handelsminister. Door interne strijd vielen er onder de kolonisten telkens veel slachtoffers. Dat noopte tot constante opwekkingen in Europa zich op de Antillen te vestigen. Hoewel veel kolonisten daaraan gehoor gaven, ontstond er geen massale koloniale bevolking. Voorts, pas aan het begin van de achttiende eeuw begon het aantal Africano's zich op de Antillen fors uit te breiden. De relatie van Europeanen tot Africano's werd dus niet gedrukt door massaliteit. Ook de Cariben bleven er gering in aantal indien al aanwezig.

Anders dan voor rooms-katholieken kan er met betrekking tot de protestantse ontwikkelingen in kerk- en zendingshistorisch opzicht slechts van enkele eilanden in de Caraïbiën een specifieke ontwikkeling worden geschetst, o.a. door gebrek aan bronnen. Men was er zeker tot 1641 afhankelijk van vooral de Zeeuwse admiraliteit, haar vloot of soldaten tegen Spanjaarden, Engelsen en Fransen. Pas na 1641 werd de financiering van de kerk definitief ten laste gelegd van de WIC. De start van collectieve preeksamenkomsten betekende er evenals de komst van predikanten het begin van kerkelijke activiteiten. De kerk zag haar bestaan immers als een collectieve demonstratie van liturgische waarheidsvinding en gerechtigheid, dus van ware Godsaanbidding. Per eiland richten we ons naar het begin van deze activiteiten. Chronologisch valt het einde daarvan samen met het moment dat haar kerkbestaan door de exercitie van de Spaanse en Franse, dus rooms-christelijke kerkpolitiek onmogelijk werd gemaakt. Waar mogelijk zal steeds onderscheid worden gemaakt tussen de geopolitieke ontwikkelingen en de kerkelijke activiteiten die zich in de beschreven politiek-culturele context voltrokken. Achtereenvolgens gaat het dan om Tobago (1630), Tortuga (1635), Tortuë (1635), Sint Christophe (1638), Curaçao (1638), Sint Eustatius (1640), La Martinique (1640), Sint Maarten (1650), Guadeloupe (1658) en Sint Kruis (1671). Daar Europese verwickelingen

² Motey, *Guillaume d' Orange*, 306-313.

er domineerden, valt thematisch gezien de ontmoeting van de kerk met Cariben en Africano's slechts kort te bespreken. Om deze goed te kunnen plaatsen schetsen we echter allereerst summier de algemene geopolitieke en religieuze situatie van de Caraïbiën.

2. Geopolitieke situatie en religie

Concreet gaan we nu eerst in op de situatie die zich gedurende de zeventiende eeuw aan Europeanen voordeed en de religie van Amerindianen. Deze religie kan als een animistische worden getypeerd en vertoont sterke continuïteit met wat tot op vandaag nog recent onder diverse Amerindianen wordt beleefd in het Caraïbische gebied en dat van de Orinoco tot de Amazone en het diepe binnenland. Continuïteit tekent zich ook af in de sociale verdeeldheid op de Antillen. Zeker voor de tweedeling tussen een blanke bovenlaag en een sluimerende, zwarte en arme onderklasse met bijbehorend heren- en slavengedragsspatroon op Curaçao legde de nieuwe zeventiende-eeuwse situatie een fundament. De religie en kerk kregen in die basale en sociale ontwikkelingen een positie en functie. De vraag is daarom vooral in hoeverre de kerk aansloot bij de gewone mensen, dan wel in hoeverre zij debet was aan het ontstaan van rangen en standen.

Sinds 1492 gaven Spanjaarden volken in de Caraïbiën een naam. Op de Grote Antillen zoals Cuba, Hispaniola en Puerto Rico waar de kerkpolitiek van Rome en Spanje dominant werd zoals van Fransen in Canada, werd de aanduiding van Arawakken ingevoerd. Volken die op de Kleine Antillen een eigen cultuur kende, werden Cariben genoemd. Soms spraken ze ook een Arawakken taal. Veel Arawakken naties kwamen ook onder invloed van protestanten. Deze waren volgens Spaanse beschrijvingen over het algemeen zachtmoedig van aard en vriendelijk. Cariben kenmerkten zich door voortdurend verzet tegen Spaanse overheersing en werden als woest, oorlogszuchtig en vijandig getypeerd. Door de Spaanse kroon werden ze vogelvrij verklaard en als krijgsgevangen slaven op de Grote Antillen tewerk gesteld. Over en weer heerste er tussen de oorspronkelijke bevolking en Europeanen een diep wantrouwen volgens Noord-Europese beschrijvingen. Deze slonk naarmate protestanten er aan duurzame invloed wonnen. Waar voor Noord-Europeanen de dreiging van een Spaanse herovering van de Kleine Antillen verdween, kwam de bevolking minder klem te zitten tussen de twee Europese brandhaarden. Het impliceerde een minder politiek-religieus afgedwongen keus voor Zuid- dan wel Noord-Europeanen. Waar Cariben onder Noord-Europese invloed kwamen, verzetten zij zich daartegen, anders dan Arawakken. Na een periode van kennismaking echter betitelden Noord-Europeanen Cariben als gezagsgetrouw waarom zij hen politiek-militair inschakelden binnen Noord-Europese gelederen, al vertoonde zich hierin op de Antillen forse verschillen.

Levend van maniok en maïs hielden deze volken zich met handel in zout en tabak bezig. Ze sliepen in hangmatten, sponnen katoen, voeren in kano's van uitgeholde boomstammen en waren bewapend met speren en pijl en boog. Hun dorpsamenleving wordt gezien als een 'big-men' gemeenschap, waarbij één leider het gezag voerde. De stamleider of cacique van het dorp Paraganá bijvoorbeeld, op het gelijknamige Venezolaanse schiereiland, was de hoogste autoriteit van de Caiquetios in zijn Caraïbische regio. Locale hoofden of 'boratios' en 'caciques' waren aan hem ondergeschikt. Deze sociale status werd aangegeven door kleding en andere attributen of beschrijving van het lichaam. Dorpshuizen voor grootfamilies vormden in groepjes gebouwd een hoefijzervorm met de open zijde naar het zuidwesten, dus afgekeerd van de wind. Sinds de 9^e eeuw bestonden dorpen met in het midden een open plein vermoedelijk uit niet meer dan vijftig personen. Schattingen wijzen uit dat er op het grootste eiland van de Kleine Antillen, Curaçao, nooit meer dan hooguit tweeduizend bewoners waren.

Hun behuizing weerspiegelde hun kosmosbeleving die uit drie lagen bestond. Het mannelijke hemelruim was woonplaats van goede geesten: natuur- en mensengeesten van overledenen. De lucht vond haar symbool in de zon en in de jaguar. Tegenbeeld daarvan was de vrouwelijke onderwereld met haar kwade machten, gesymboliseerd door maan, water en krokodil. Daartussenin bewoonden mensen de vochtige moeder aarde met het dorp als centrum van de kosmos, voorgesteld als een bevrucht ei dat de eindeloze cyclus van geboorte en dood verbeeldde. Deze seksuele tweedeling in de totale samenleving van geesten en mensen bepaalde status en arbeidsverdeling. De dieren zoals vogels, kikkers en reptielen uit het tropische laagland werden als representatie van geesten gezien en gaan terug op wat onder Taino gebruikelijk was. De sjamaan was bemiddelaar tussen mensen geesten. Hij zorgde voor de overdracht van mythen die het religieuze fundament van de gemeenschap aanwezen. Ook waren zij verantwoordelijk voor de uitvoering van riten, zoals het toezicht op overgangsriten in fasen van jeugd naar volwassenheid of dood en voor sociale gebeurtenissen als oorlog en vrede. Vijandschap leidde tot noodzakelijke sociale gebeurtenissen die een rol kregen toebedeeld om balans te brengen in het leven van volken. Arawakken en Cariben waren favoriete vijanden en tegelijk partners in ceremoniële uitwisselingen en handel. Voor rituele extase werden hallucinerende middelen gebruikt, zoals het snuiven van tabak en peper, of sterke drank uit de agave en andere planten geëxtraheerd.

De voornaamste kwade geest was 'Hurakane', het Engelse hurricane is ervan afgeleid. Rituelen moesten zorgen voor zijn bevrediging. Uiteraard was de voorzegging van de sjamaan van cruciaal belang voor oogst en vruchtbaarheid. Op maïs- en tabaksbladeren werd as gelegd. Daaruit trok men gunstige of ongunstige conclusies ten behoeve van wie hen raadpleegden. Ook praktiseerden sjamanen genezingsrituelen als vasten en wegzendrituelen ten aanzien van boze geesten. Hun doden begroeven ze vaak in urnen, waarbij aan huid en beenderen van volwassenen voor rituelen veel betekenis werd gehecht. Overdracht van mythen en uitvoering van riten garandeerden (garanderen) onder Amerindianen rust, stabiliteit en continuïteit, dus politieke en sociaal-economische orde, van de gemeenschap.

Het Spaanse koloniale gedrag tegenover o.a. Caiquetios ondervond sterke kritiek in de kring van de zendingsorde der dominicanen, vooral van Bartolomeus de las Casas, bekend om zijn Amerindiaanse beschrijvingen. Zijn boek was op Walaëus' seminarium verplichte literatuur voor predikanten die naar West-Indië werden gezonden. De las Casas werd gezien als exponent van het streven naar menswaardige kerkpolitiek ten bate van volken in Midden- en Zuid-Amerika. Hij richtte zich echter minder op de bevolking dan op kerkgroei.

3: Antilliaanse ontwikkelingen

3.1. Tobago (1630) en Tortuga (1635)

De eilanden Tobago en Tortuga liggen dicht bij elkaar voor de (nu:) Venezolaanse kust en kunnen gezien de kerkelijke activiteiten destijds worden samen genomen. Tussen het veel westelijker gelegen Tortuë en Tobago treffen we het eiland Margarita dat evenals Puerto Rico ondanks tegenaanvallen in Spaanse handen bleef. Tortuë en Tortuga verwisselden voortdurend van Zuid- en Noord-Europees bezit. Tobago kwam vanaf 1628 tot 1678 voornamelijk in Zeeuwse handen ondanks vele Noord-Europese vlagwisselingen.

3.1.1. Geopolitieke verwickelingen

Tobago oefende met zijn bijna 300 vierkante kilometer de meeste aantrekkingskracht uit op Zeeuwse ondernemers door de gunstige ligging ten opzichte van Guyana. Behalve voor Essequibo (in 1617) verkreeg Jan de Moor in 1627 het patroonschap van Tobago waar hij een

jaar later 60 kolonisten plaatste en fort Vlissingen liet bouwen, o.a. door zijn zoon Cornelis en de raadssecretaris van Tobago Jacques Ousiël. Zij werden op 3 mei 1628 gevolgd door o.a. kapitein Geleyn van Stapels en Willem Boudaen met 63 kolonisten die van hun plantages aan de Wiapoco rivier door de Portugese gouverneur in Pará, Bento Maciel, uit Cayenne waren verdreven. Kapiteins die naar Brazilië voeren, werd opgedragen producten van Tobago naar Zeeland te brengen. In 1632 was het aantal kolonisten gegroeid tot 200 personen. Spanjaarden overvielen in 1637 het eiland vanuit Trinidad met hun Caribische stoottroepen. Daarvan deed Jacques Ousiël aan de Zeeuwse WIC verslag. De Moor en Pieter Boudaen-Courteen waren immers bewindhebber en particuliere ondernemer voor Tobago. Tegen de overeengekomen condities van overgave in werden de meeste kolonisten door de Spanjaarden opgehangen. Cornelis de Moor en Ousiël wisten te ontkomen nadat ze via Cartagena en Havana naar Spanje als krijgsgevangenen waren weggevoerd.

De Spaanse verwoesting en trouwbreuk veroorzaakten een strafexpeditie onder Zeeuws bewind vanuit Essequibo. San Tomé aan de Orinoco en Trinidad werden door Groenewegen in dienst van De Moor-Courteen (zie ons volgende hoofdstuk) geplunderd met assistentie van zowel Cariben als Arawakken.

Na 1637 brak er een tweede episode voor Tobago aan, waarin twee Europese instanties, een Koerlandse (nu Letland) en Zeeuwse, zich van het eiland meester maakten en aan de kust hun plantages exploiteerden, terwijl Cariben het midden van het eiland bewoonden. Allereerst ondernam de Koerlandse hertog Frederik in 1637 en 1642 pogingen het eiland in te nemen. Daarvoor bediende hij zich van Amsterdamse reders als Henryck Momber en Zeeuwse. Usselinx had zich uit frustratie over zijn geringe invloed bij de Staten van Holland gewend tot Zweden en de Koerlandse regering om belangstelling te wekken voor een positie in de Caraïbiën. De Engelse koning Karel I had Tobago geschonken aan Robert graaf van Warwick die het vervolgens afstond aan hertog Jacob van Koerland vernoemd naar de Engelse James I. Hij wist op advies van Zeeuwen die hij in dienst nam, met Arawakken en Cariben een alliantie te sluiten en stelde François Caron als bestuurder aan. Deze had de WIC in Brazilië gediend en bood zijn diensten aan de hertog aan. Arawakken hadden hun erfgronden verlaten en zich op het vasteland teruggetrokken. Hertog Jacob koloniseerde het eiland van 1642 tot 1649 met enig succes. Zijn alliantie wekte de woede van Cariben op die met Spanjaarden een tegenaanval inzetten. Arawakken schoten vanuit Trinidad te hulp en brachten 70 van de 310 Franse en Zeeuwse kolonisten naar Pomeroon over waar de plantages mede door hen werden beschermd tegen Cariben en Spanjaarden. De Spaanse aanval werd dus oorzaak van een nieuwe mislukking op Tobago. Een volgende poging ondernam hertog Jacob in 1654. In dat jaar kwam een deel van het eiland in handen van de Vlissingse gebroeders Lampsins. Zij hadden van de Staten-Generaal daarvoor in 1650 vergunning gekregen. De Tweede Engelse oorlog dwarsboomde een snelle realisering van hun plannen. Nadat Lampsins met goedkeuring van de Staten-Generaal Pieter Becquardt als bestuurder voor Tobago had benoemd en uitgezonden had met Zeeuwse en Franse kolonisten, werden plantages ingericht aan de andere kant van Tobago. Daardoor kenden zij de Koerlandse kolonisatie aanvankelijk nauwelijks.

Ook de hertog van Koerland deelde dus in het bezit van Tobago, namelijk van 1654 tot 1658, met Caron opnieuw als zijn vertegenwoordiger. De hertog werd echter door de Zweedse koning gevangen genomen in 1658. Toen de Zeeuwen van de Koerlandse kolonie dit nieuws vernamen, bezetten ze uit naam van de Lampsins het gehele eiland dat Nieuw Walcheren werd genoemd. Huybrecht van Beveren werd er gouverneur en veel Zeeuwen en hugenoten werden aangetrokken als kolonisten. Fransen vormden er een Quartier des Trois Rivières, niet

ver van de 'Koerlandse' planters.

Politieke steun voor de ontwikkeling van Tobago zochten de Lampsins vervolgens niet bij de Staten-Generaal, maar bij de Franse, dus rooms-katholieke, koning. Deze erkende de patroons en gaf hen het recht zich Baron van Tobago te noemen, waarom het eiland in 1662 een baronie of 'seigneurie' werd als een belangrijk handelscentrum in het Caraïbisch gebied. Intussen hadden zich er vanuit Livorno ook Joden gevestigd. Op 20 juli 1660 was het schip Monte del Cisne uit deze Italiaanse havenstad vertrokken met 152 Joden, onder wie de vermaarde dichter-kapitein Don Miguel of Daniël Levi de Barrios en Debora Vaez die later op Tobago stierf. Aan de vooravond van de Tweede Engelse Oorlog (1665) bewoonden 1250 kolonisten met naar schatting 7000 slaven het eiland. Kolonisten vormden er dus een zware Europese minderheid. Dat luidde een derde periode in. Engelsen verwoestten de plantages, maar de expeditie van Abraham Crijnssen in 1667 bracht het opnieuw in Zeeuws bezit. In 1676 verkochten de Lampsins hun 'Nieuw-Walcheren' dat intussen als een gezond en goed eiland bekend stond, aan de Staten van Holland voor 36.000 gulden. Tobago werd geplaatst onder het bewind van de Zeeuwse admiraliteit. De Franse handelsminister richtte echter zijn pijlen op het West-Indische bezit van de Republiek en stuurde zijn oorlogsvloot naar Tobago. In december 1677 werd het door de Franse admiraal en graaf D'Estrées veroverd uit naam van Lodewijk XIV. Bij de vrede van Nijmegen werd het in 1678 door de Republiek aan Frankrijk afgestaan waarna het verlaten bleef totdat het rond 1700 door Engelsen in beslag werd genomen.

3.1.2. *Kerkelijke activiteiten*

Vanaf het begin begunstigen de patroons er de opbouw van de kerk. Daarvoor werd naar het aantal Zeeuwse en Franse kolonisten gekeken die een predikant zouden accepteren. Met andere woorden, predikanten werden aan Cariben noch Arawakken opgedrongen. Voor missionair werk onder de autochtone bevolking maakte men zich afhankelijk van de vraag van kolonisten en autochtone bevolking om schoolmeesters en predikanten.

Het initiatief voor uitzending van een predikant ten dienste van kolonisten ging waarschijnlijk in het begin van de Vlissingse patroon De Moor en de Vlissingse predikanten uit. Ze polsten in 1630 een proponent voor Tobago. De gebroeders Lampsins, communiceerden later met de Franse koning. Dat kan door politieke en handelseconomische motieven zijn ingegeven. Waarschijnlijk sympathiseerden ook zij met de Waalse kerk in Vlissingen of waren zij misschien zelfs kerklidmaat, want de Franse predikant Charles de Rochefort blijkt later zeer met de Lampsins te zijn ingenomen. Dat liet hij althans weten in zijn veelgebruikte beschrijving van de Caraïbiën. De Rochefort verdedigde in zijn geschriften het politieke recht van Nederlanders op deze eilanden. Dat ontleende hij aan het feit dat 'Indianen' het elkaar eerder voortdurend hadden betwist en in beslag genomen. Zo o.a. de Cariben die hij Caraïben noemde. Inbeslagneming en bezit van Zeeuwse patroons achtte hij daarom alleszins gerechtvaardigd.³ Het zal hem geen probleem met Zeeuwse autoriteiten hebben opgeleverd. De Walcherse classis gaf in ieder geval na examinatie op 16 mei 1630 haar fiat aan Johannes Petrus Mijlijsen en bevestigde hem op 23 mei voor Tobago ten overstaan van zowel de classis als de patroons na een korte predikatie of 'vermaninge'.⁴ Hij zal inderdaad op het eiland hebben gewerkt. Genoemde De Rochefort trof er vóór zijn komst in 1635 een 'Nederduytsche' kerk aan. Mijlijsen werkte samen met de vertegenwoordiger van de patroons. Van enige

³De Rochefort, *Tableau*, 65.

⁴*Acta cl. Walcheren*, 16 en 23 mei 1630.

conflictstof is niets bekend terwijl een controverse tussen beide bestuurders ongetwijfeld genoteerd zou zijn. De predikant kon ongemoeid en zelfstandig dus zijn kerkzaken regelen totdat de kolonie in 1637 werd verwoest. Enkele protestanten, voorzover niet opgehangen, ontkwamen naar Pomeroon.

De Spanjaarden hadden eerder huisgehouden op Tortuga, waarheen de Hoornse koopman en patroon David de Vries via Narbonne met Franse refugiee's toen op weg was. Hij arriveerde er in september 1631 maar begreep dat alle hugenoten er door de Spanjaarden "doodt geslagen waeren" en nam zijn refugiée's mee naar Cayenne.⁵ In 1635 was ook Tortuga weer in Zeeuwse handen, waarom er opnieuw Franse kolonisten heen trokken. Charles de Rochefort werd er toen predikant.

We vermoeden dat hij als Franse proponent door de protestantse admiraliteit van La Rochelle met de vloot was meegezonden. In zijn geschriften noemde hij zich althans vlootpredikant. Mogelijk was hij ook door kooplieden en de gereformeerde kerkenraad van La Rochelle in 1634 aangewezen voor dienst in de Caraïbiën. Hij begon op Tortuë en Tortuga de verspreide en gevluchte Franse gereformeerden pastoraal te verzorgen en zette zijn werk in 1637 voort op Tobago. Dat stemde hij af met Adriaan en Cornelis Lampsins in Vlissingen, mogelijk ook met de kerk in La Rochelle. In hoeverre de Franse of Waalse kerkenraad in La Rochelle en Vlissingen daarbij werden betrokken, valt niet te achterhalen.⁶ Mede door zijn publicatie over de Antillen uit 1658 zijn er enige kerkelijke gegevens over Tobago en Tortuga.⁷ Hij meldde in zijn geschrift aan de heer Huybrecht van Beveren, dat hij de meeste eilanden van 'L' Amerique' had bevaren. Deze was mogelijk een verwant met de Dordrechtse WIC-bewindhebber van de kamer De Maze Cornelis van Beveren die dat bewindhebberschap o.a. deelde met de Delftse heren Adriaen van der Goes en Adriaen van der Dussen.

Over Tobago was De Rochefort lyrisch in zijn beschrijving want hij was er meteen verliefd op geworden. Niet in het minst omdat Fransen er geloofsvrijheid ondervonden.⁸ Hij verwachtte er een goede toekomst voor de kerk. Zelf bleef hij er echter niet, waarschijnlijk omdat het eiland opnieuw werd overvallen. Mogelijk trof hij te weinig kolonisten aan in Pomeroon om daar te blijven werken. Zijn enthousiasme stak hij bovendien niet onder stoelen of banken, toen hij hoorde dat de Lampsins plannen maakten het eiland opnieuw te bevolken. Naar zijn waarneming gold het toen als onbewoond ("entièrment deserte").⁹ Als rondreizend predikant deed hij in 1649 vervolgens Curaçao aan. In 1651 werd hij predikant van de Waalse kerk te Vlissingen, waar hij drie jaar bleef. In 1654 vertrok hij naar Rotterdam. De Waalse synode benoemde hem daarna tot deputaat 'ad res occidentales'. Hij behartigde sindsdien het contact met de naar West-Indië door de Waalse kerken uitgezonden predikanten. Dat waren Charles de La Leine (naar Berbice) en François Chaillou.

Chaillou werd in 1559 door de patroons aangetrokken voor Tobago en de Waalse synode bestemde hem in 1660 tot De Rocheforts opvolger.¹⁰ De patroons die door de Waalse synode directeurs werden genoemd, verwachtten vrucht van kerkopbouw in hun kolonie. Ze zagen

⁵ De Vries, *Korte Historiæ*, 148 en 212v.

⁶ Actaboeken o.a. uit La Rochelle zijn op last van Lodewijk XIV in Parijs verzameld en vernietigd.

⁷ De Rochefort, *Historie* en: *Le Tableau*.

⁸ De Rochefort, *Recit*, 41: "ces Colonies de l' Amerique Septentrionales, qui relevent d' une Auguste Monarque, qui porte justement le titre glorieux de Defenseur de la Foy, à aussi la bonté d' en accorder l' entrée et la demeure aux Protestants commes des personnes qui se retirer sous sa puissante protection, pour y pourvoir faire à l' exemple de ses bons sujets, une ouverte profession de saint Evangeliè".

⁹ De Rochefort, *Histoire*, 16.

¹⁰ Poujol, *Histoire*, 120.

althans 'een open deur' voor het evangelie onder 'de bevolking van Tobago'. Deze bestond behalve uit ongeveer 200 à 600 Europeanen, uit enige Cariben. Chaillou ging in de jaren 70 naar Suriname. Zijn optreden steunde dus op wat eerder tot stand was gebracht en daarover liet hij zich aan het adres van de Waalse synode positief uit. Ook leverde hij De Rochefort materiaal voor diens beschrijving van de situatie op de Antillen.

Aan de Lampsinsbaai verrezen twee kerken, dit keer niet van hout maar van steen, en wel voor een Nederduitse en een Waalse gemeente. De Nederduitse kerk die De Rochefort er in de jaren dertig en veertig aantrof, zal dus het werk van Mijlijsen zijn geweest. De joodse kolonisten uit Livorno werden er in de uitoefening van hun godsdienst niet lastig gevallen. Het kerkelijke leven richtte De Rochefort in naar wat in de Waalse kerken gebruik was. De gemeenten werden geleid door predikanten, ouderlingen en diakenen en oefenden kerkelijk recht uit als in Europa.¹¹ Mogelijk doelde hij op vlootpredikanten die het eiland aandeden. In ieder geval, Bijbellezingen, psalmzingen en morgen- en avondgebed vonden evenals op de schepen elke dag op traditionele tijden plaats. Was er een predikant, dan werd de Bijbellezing op zondagen gevolgd door vrome vermaningen aan de toehoorders, en wel om de Here God te vrezen, of er volgde een heldere (aldus De Rochefort) uitleg van enkele punten van de geloofsleer. Soms werden kerkdiensten heftig verstoord. Bestuurder Abel Thisso riep tijdens de kerkdienst van 7 oktober 1668 iedereen onder de wapenen om vervolgens alle wachtposten in de kolonie te betrekken omdat een aanval van Cariben aanstaande was. Fysiek levensbehoud was uiteraard toch nummer één.

Bij vertrek van de predikant werd de verantwoordelijke personen ('les anciens' of ouderlingen) opgedragen door Bijbellezing en gebeden de gelovigen te stichten. Trouwe gelovigen in het vaderland riep hij op deze eilanden te gaan bewonen. Want z.i. was de gehele wereld bestemd als land voor de gelovigen, ook al zouden zij overal slechts gast, rondreiziger en vreemdeling blijven. De nieuwe wereld lag niet ver van de Republiek, daar de reis slechts vijf of zes weken duurde.

Naast rituele gerechtigheid of liturgische Godsverering beklemtoonde hij de sociale invloed van het evangelie. Elke kolonistenfamilie moest al het mogelijke doen zijn vroomheid te etaleren en zich maatschappelijk geloofwaardig te maken. Daarom hield hij zich bezig met slavernij, althans de behandeling van slaven. Als goede huisvaders moest men hen zien te winnen voor de ware aanbidding door hen de noodzakelijke Bijbelkennis bij te brengen. Opvallend is zijn benadering en waardering van Africano's. Zij mochten niet als ongelijkwaardige schepsels worden beschouwd. Hij kwam dat kennelijk tegen onder kolonisten. Als mensen naar Gods beeld geschapen ("ce sont toutefois des hommes ... qui Dieu a creez à sa semblance") moesten ze worden bejegend. Dit betekende allereerst dat ze werden beschermd tegen wat hun leven bedreigde. Zonde, afgoderij en bijgeloof werden asociaal en levensverwoestend ("le péché, l' idolatrie et la superstition") bevonden.¹² Ze moesten gewonnen worden voor "Seigneur Jesus". Het zou 'glorieus' zijn wanneer de Seigneur ("sa Majesté") in hun aller hart het beeld van zijn gerechtigheid, waarheid en heiligheid zou 'graveren', dus op de plaats waar eerder zonde en bijgeloof heersten en wenste zo een duurzame verandering van overtuiging en in hun geweten.

Om dat te bereiken pleitte hij huiselijk onderricht, evenzeer voorbeeldig gedrag van kolonisten. Dat zou slaven heil brengen in het ware geloof. Onmenselijkheid en wreed gedrag zag hij bij hen die zich christen noemden. Sommigen behandelden hun slaven zelfs met een

¹¹ De Rochefort, *Tableau*, 77.

¹² De Rochefort, *Tableau*, 122; vgl. Menkman, 'Tobago', 373.

hardheid en strengheid die men bij Turken en 'wilden' niet verwachtte. Zulk gedrag blameerde de ware religie. Dat was praktijk in andere gebieden ("comme il s' en est veu de funestes exemples en quelques autres Colonies").

Behalve ten aanzien van Africano's sprak hij zich over Cariben uit. God had hen, zo betoogde hij, geschapen in een toestand van vrijheid. Zouden ze niet tot de 'ware religie' worden gebracht, dan beroofde men hen van 'de goede geur van Gods genade en evangelie'. Onkunde en onoprechte vroomheid bij kolonisten waren er oorzaak van dat Cariben zich aan kerkonderricht onttrokken ("qui Dieu a fait naitre libre et qui ne peut souffrir d' estre rudoyé la bonne odeur de l' Evangile sa grace, ils tachent de les retirer de son impieté et de sa profonde ignorance").¹³ Cariben stelde hij dus op één lijn met Africano's en waren gelijkwaardig aan Europeanen.

Ondanks zijn mooie verhalen en woorden bleef hij niet op Tobago of Tortuga werken. Misschien kende hij zich slechts de rol van vlootpredikant toe. Mogelijk stelde hij de zorg voor Africano's en Cariben niet boven of apart van die voor Europeanen. Waarschijnlijk heeft hij wel Chaillou beïnvloed zich beschikbaar te stellen voor uitzending.

Chaillou vroeg de Waalse synode (1670) hem het noodzakelijke catechesemateriaal voor 'Indianen' toe te zenden. Hij zal er weinig mee gedaan hebben, want goed drie jaar later was hij in Suriname. De belangstelling was in ieder geval onder Franse gereformeerden voor de Antillen gewekt. Het kan daarom geen toeval zijn geweest dat eerdergenoemde advocaat en lid van het Parijse parlement, Nicolas de Mouche, Seigneur de la Colombière, zoon van de met Gaspard de Coligny in 1572 omgekomen Seigneur De Mouche, in 1668 een fonds creëerde voor de verbreiding van het evangelie in 'L'Amérique'. Hij vermaakte een deel van zijn erfenis voor de opleiding van predikanten in Leiden om "barbares" er in hun eigen taal te kunnen bereiken!¹⁴ De Mouche sprak in zijn nalatenschap over evangelieverkondiging 'parmi', temidden van de West-Indische bevolking. We komen er bij Suriname op terug. Met dezelfde bewoording horen we de Waalse synode straks ook spreken over de taak van De la Leine in Berbice. Deze uitdrukking geeft aan dat het evangelie de bevolking niet werd opgelegd, maar werd aangereikt en wel door in haar midden verkerend daarvoor openingen te gebruiken.¹⁵ Het bereiken van de bevolking werd gehinderd door Europese verwarring en vernielingen.¹⁶

3.2. Tortuë (1635)

Het minuscule eiland Tortuë ten noordwesten en vlak boven Saint Domingue (nu Haïti) gold als een 'roversnest'. Het was een thuishaven voor kapers en voor piraten, dat wil zeggen: kapers zonder politieke steun van enigerlei regering. Veel Nederlanders deden van 1640 tot ongeveer 1680 het eiland aan. Ook al verminderde in die periode het aantal Franse en Nederlandse protestanten op het eiland,¹⁷ er bleef een Franstalige gemeenschap aanwezig. In 1638 stelde de Lodewijk XII Philippe Longvilliers de Poincy aan als gouverneur-generaal van de Antillen. Het betekende sindsdien een pretentieuze vestiging van het Franse bewind op 'de' Antillen: behalve Tortuë kwam Saint Christophe in Franse handen en dat bezit werd vermeerderd met de verovering van La Martinique en Guadeloupe. Hugenoten trokken niet alleen naar Zeeuwse en Hollandse kolonies, ze vestigden zich in relatief grote aantallen op

¹³ De Rochefort, *Tableau*, 131v.

¹⁴ *LS I*, 786 (aug. 1679).

¹⁵ Daartegenover Goslinga, *History*, 105, op basis van Orts publicatie over Suriname, *Vestiging*, (2000).

¹⁶ Menkman, 'Tobago', 379v.

¹⁷ Debien, *Les Engagés*, 188.

Saint Christophe.

Vanaf 1640 werd de protestantse commandant van Sint Christophe, Le Vasseur, twaalf jaar gouverneur van Tortuë. In kleine groepen werden er vooral tot 1647 kolonisten vanuit La Rochelle aangevoerd voor kleinschalige plantages. Onder hen bevond zich koopman Pierre Fanneau die vertrok van het eiland Saint-Martin de Ré voor de kust van La Rochelle dat destijds een toevluchtsoord van hugenoten was. Hij recruteerde in april 1643 met hulp van koopman Nicolas Petit een vijftal contractarbeiders voor zijn plantage. Sieur Delaporte, ambachtsheer in de regio van La Rochelle en eigenaar van een plantage op Tortuë, liet in 1644 voorts arbeiders op contract overkomen. Dit op verzoek van zijn plantagebeheerder Sieur Vandeval. Het meest actief in impulsen voor migratie schijnen de families Lesellier, Lastier en Melot te zijn geweest. Daniël Lesellier en zijn zwager Pierre Lastier installeerden zich er in 1640. De vrouw van Daniël bleef in La Rochelle achter. Met haar broer Pierre Melot voorzag ze haar familie op de plantage van goederen en contractarbeiders. Pierre Melot contracteerde slechts een enkele werker voor de kolonie in januari 1641. Zijn zus deed het beter en wist tussen 4 januari en 29 maart 1642 twintig mensen te contracteren. Deze vertrokken met het schip *Les Etoiles* en *La Charité* uit Vlissingen onder leiding van kapitein Cornelis Allard. Aan boord van *La Charité* bevonden zich negen manlijke kolonisten, onder wie twee of drie kleine jongens. Judith Lesellier betaalde er honderd Toursche ponden per hoofd voor aan de kapitein. Op hetzelfde schip had ook koopman Abraham Nonayet uit Nantes geboekt voor zichzelf en elf contractarbeiders. Hij betaalde 200 pond tabak voor elk, binnen acht dagen te betalen na hun overtocht. De bagage, waaronder twee tonnen wijn, kostte hem 35 pond per ton. Judith Lesellier wist even later een voordeliger prijs te maken: 150 pond tabak per contractarbeider. Vrouwen waren dus niet minder gewiekste zakenlieden. In 1643 werden er nog eens zeven personen gestuurd door Pierre Merlot. Allen waren protestant.¹⁸ Die migratie maakt uitzending van proponent De Rochefort in 1635 naar Tortuë vanuit La Rochelle begrijpelijk.

Als een van de contractarbeider kwam Alexandre Exquemelin er terecht op schepen van de Franse WIC. Als hugenotenarts was hij uit La Rochelle verbannen. Van de gouverneur en andere notabelen ondervond hij respect. Twee dagen later, op 9 juli 1666, werd hij echter bij opbod verkocht. Volgens zijn opkoper kon hij maar beter naar Frankrijk terugkeren, wilde hij niet aan het klimaat bezwijken. Een andere plantagehouder kocht hem over. Na drie jaar mocht hij zichzelf vrijkopen door de laatste koopprijs te betalen. Maar hij werd naar een plantage op Saint Domingue vervoerd. Ondanks de hoop daar vervolgens zijn diensten als arts te kunnen aanbieden, trof hij een werkgever die hem tot ellendige werkzaamheden dwong, zoals hout kappen en ander veldwerk. Soms werd hij door zijn werkgever met lianen bewerkt als stok achter de broek om tot meer ijver te worden aangespoord. Tot veler vermaak heeft hij naderhand zijn Antilliaanse belevenissen in Europa ruchtbaar gemaakt.¹⁹ We komen hem op Saint Christophe opnieuw tegen.

De kleinschaligheid van Tortuë en de ervaren godsdienstvrijheid maakten persoonlijke en religieus-sociale omgang mogelijk. Buitgemaakte slaven en contractarbeiders werden er niet gedwongen het rooms-katholieke onderricht te volgen en in de kerkriten te participeren. Er konden samenkomsten van hugenoten worden gehouden, psalmen en gebeden werden luid en duidelijk ten gehore gebracht. De Rochefort vond er een bereidwillig gehoor en kon zelf onderricht inzetten. Het is onbekend of hij daarin succes boekte. Velen zullen al gedoopt zijn

¹⁸Debien, *Les Engagés*, 95v. en 149v.

¹⁹Debien, *Les Engagés*, 210-212.

geweest. Eventueel succes had aan de hand van groei in avondmaalsparticipanten gemeten kunnen worden. Of zijn werk door de aanwezige familiehoofden werd voortgezet, is tot op heden onbekend. Er waren in ieder geval mannen en vrouwen die in de jaren veertig van zich lieten spreken en ongetwijfeld minstens in familiale kring hun rituele Godsverering hebben beoefend. Het protestantse gouverneurschap tot 1652 rechtvaardigt in ieder geval die veronderstelling. Daarna overheerste er een rooms-christelijke kerkpolitiek.

3.3. *Saint Christophe (1638)*

Behalve Engelsen streken Fransen neer op het smalle Saint Christophe, Engelsen noemden het St. Kitts. Met Tortuë speelde het een sleutelrol als haven voor zeeschuimers. Gevluchte of weggelopen contractarbeiders sloten zich bij piraten als Henry Morgan en Alexander Exquemelin aan. Ook boekaniers behoorden daartoe. Deze mannen leefden aanvankelijk van de jacht op varkens en runderen op de kleine eilanden. Wanneer ze daar genoeg van hadden, voegden ze zich bij de zeerovers. Deze werden door Europese volken gebruikt als pionnen in hun oorlog. Door het verstrekken van een kaperbrief werden rooftochten gelegaliseerd. Zo gaf de Engelse gouverneur van Jamaica aan Henry Morgan een kaperbrief om Spanjaarden en hun bezittingen te vernietigen. De Corsicaanse zeepiraat Belain d' Esnambuc vertoonde zich vanaf 1623 voor het eerst met Franse schepen in de Caraïbiën en op 24 februari 1627 kreeg hij met steun van Richelieu mandaat van Franse kooplieden in de Caraïbiën te opereren met twee schepen en in totaal 350 man. Zijn opdracht strekte verder. Hij moest voor Fransen 'de poort naar Peru' openen. In 1628 bracht het hem tot inbezitting van een deel van Saint Christophe, waarna Fransen het eiland met Engelsen deelden.

Ook Fransen gingen over tot de tabaksteelt en voerden het product aan op de Europese markt, steeds vaker in Amsterdam dan in Londen of in Franse havens. Er ontstond een rechtstreekse scheepvaartlijn met Le Havre en Honfleur. In 1629 trachtten Spanjaarden onder leiding van de vlootvoogd Don Fabrique de Toledo hen te verjagen, waarom Fransen enige tijd steun vonden bij Nederlanders op Sint Maarten. Na hun terugkeer onderhielden ze hun contact met Sint Maarten en bedienden zich van de Nederlandse expertise.²⁰ Al groeide hun aantal trager dan dat van de Engelsen, van wie er in 1635 ongeveer 4000 kolonisten, koop- en zeelieden het eiland bewoonden, de komst van hugenoten ondernemers vormde een steeds sterkere basis voor een levensvatbare Franstalige kolonie. Overigens bestond deze ook hier o.a. uit Nederlanders. Frederik Roeberege werd er een vooraanstaande plantagehouder. Als eerste sloot hij in 1639 een contract met de Heren XIX voor de levering van slaven die op Spanjaarden waren 'buit' gemaakt.²¹ Doordat Africano's op verschillende tijdstippen arriveerden, ontstond er onder hen een extra sociale rangorde.

Ook de eerste, vrije kolonisten kregen er een aparte status als 'oude bewoners', 'les colons' of 'vieux habitants'. Daarna volgden de opgekochte contractarbeiders met wie zowel kooplieden als kolonisten een jarenlange dienstbetrekking aangingen; eerst van drie, later van vijf à zeven jaar. Deze konden anders dan 'colons' zich als 'les engagés' vrijkopen. Dit gebeurde doordat zij op basis van hun arbeid elk jaar een aantal ponden tabak ontvingen. Daarmee konden ze zich na beëindiging van hun diensttermijn loskopen. Dit verschil in vrij of verplicht dienstverband kreeg in de Franse verhoudingen anders dan onder Nederlanders een zwaar accent. Het verschil werd bovendien in Franse kringen steeds groter omdat de vastgestelde tabaksprijs in de loop der jaren daalde. Hun arbeid en lichamelijke aanwezigheid werd steeds minder waard

²⁰ Pluchon, *Histoire*, 56v.

²¹ Den Heijer, *WIC*, 93.

en hun dienstbetrekking steeds dwingender. Het werd begin van "les contrats d'apprentissage", de instelling van leerlingencontracten die Franse seigneurs of leermeester naar eigen believen konden beëindigen of verzwaren.²² Zoals eerder gesteld, geleidelijk veranderde ook de manier waarop de contracten werden aangegaan. Door de massaliteit van de contracten en aankomsten en het zich al dan niet als gezin gezamenlijk uitleveren aan bepaalde seigneurs werd de anonimiteit versterkt. Vooral na 1645 groeide het aantal mensencontracten dat zeekapiteins in Frankrijk afsloten en het aantal scheepsladingen aan contractarbeiders dat op de Franse Antillen o.a. via Saint Christophe werd afgeleverd. Daarom werd hun lot vaak slechter genoemd dan dat van Africano's die de contractarbeiders uiteindelijk vervingen.²³

Veel vrije ondernemers en contractarbeiders behoorden tot de hugenoten. Ze werden er aanvankelijk ongemoeid gelaten in de uitoefening van hun gereformeerde religie. In Frankrijk begreep men dat zij van grote economische waarde waren en waren, aldus Franse geestelijken, de trouwste onderdanen van de Franse koning. Stilzwijgend stemde de gouverneur-generaal De Poincy in met het feit dat zij eigen samenkomsten organiseerden.

Volgens de geestelijke, pater Du Tertre, collaboreerde deze met de protestantse gouverneur Le Vasseur van Tortuë. Hugenoten werden overigens door geestelijken op de Antillen met de scheldnaam 'parpailots' aangeduid. De Poincy verdedigde zich door de heren van de Franse Compagnie te schrijven 'dat je hier verder moet kijken dan je neus lang voor een economisch effectief koloniaal beleid'.²⁴ Hij meldde bovendien Le Vasseur slechts te hebben geholpen met de koop van een schip om vanuit Saint Christophe in Franse dienst zijn geluk in de omgeving te beproeven. Deze had zich daarop eerst op Santo Domingo, le Port Margot, gevestigd en in 1640 ook op het eiland Tortuë.

De hugenotenbijeenkomsten namen waarschijnlijk sinds 1638 een groeiende collectieve vorm aan. De bouw van een 'temple' werd hen echter niet gegund. Men kwam samen in particuliere huizen van planters en kooplieden. Ook op schepen werden religieuze samenkomsten gehouden en al weer stoorden geestelijken zich aan het luid en duidelijk psalmzingen naar de toonzetting van Marot. Deze 'chanteries' waren ook in Frankrijk instrument voor protestanten zich missionair te profileren.

Lodewijk XIII liet zich niet tevergeefs uitdagen het tolerante beleid aan de kaak te stellen. In 1638 werd op Saint Christophe een hugenotenarts geïnstalleerd en dat duidt op verbreding van de gemeenschap. Maar hij droeg de gouverneur op hem geboeid naar Frankrijk terug te sturen. Althans, indien de arts zich niet tot het roomse geloof zou bekeren. Voorts moest het alle aanhangers van de 'beweerde gereformeerde' religie verboden worden zich op de eilanden te vestigen en plantages mochten hen niet langer worden uitgeleend. Slechts wanneer ze zelf grond zouden ontginnen, mochten ze enig bezit aan grond verkrijgen. Maar hun verblijf stond onder de conditie dat zij zich op termijn zouden bekeren. Bovendien, tijdens dit korte geconditioneerde verblijf mocht er ook geen uitoefening plaatsvinden van hun godsdienst. Evenmin mochten ze een 'neger of wilde' in dienst nemen. Waren ze al in het bezit van Africano's en contractarbeiders, dan moesten die met hun kinderen worden onderwezen in de kerkleer. Van zijn drastische maatregelen was bedoelde aspirant-arts al slachtoffer geworden in Frankrijk. Hij moest zijn medicijnenstudie er afbreken, omdat het hugenoten niet langer

²² Pluchon, *Histoire*, 70.

²³ Pluchon, *Histoire*, 72.

²⁴ Petitjean-Roget, 'Les Protestants', 222v.

geoorloofd was arts te worden. Vandaar dat hij, we hebben het opnieuw over Alexander Exquemelin uit Honfleur, naar West-Indië trok als contractarbeider waar hij een slavenleven leidde. Nadat hij zich uiteindelijk wist vrij te kopen vluchtte hij in het piratenbestaan en maakte de belegering en plundering van het Spaanse Panama mee onder leiding van kaper Henry Morgan. Daar kreeg ook hij genoeg van waarom hij aanmonsterde op een Nederlands schip waarmee hij in Amsterdam terecht kwam. Daar stelde hij zijn omzwervingen te boek en voltooide hij zijn chirurgijnsopleiding. Zijn geschrift *De Americaensche zee-rovers* werd, zoals eerder gezegd, een bestseller. Het exotische en buitenissige in het zeeroversbestaan werd verromantiseerd en gaf de stoot voor een nieuw genre in de literatuur tot ver in de negentiende eeuw.²⁵

Intussen schijnt zich op Saint Christophe een heuse kerkenraad te hebben gevormd toen er in 1671 ongeveer 1200 hugenoten aanwezig waren. We treffen er François Deschamps,²⁶ mogelijk een zoon van dominee Jean Deschamps die in 1659 op Sint Maarten overleed. In 1680 werden er attestaties verstrekt door 'de gereformeerde kerk op Sint Christophe'.

Vanuit Frankrijk hield de agitatie tegen De Poincy aan en tegen uitoefening van de gereformeerde religie. De dreigende herroeping van het edict van Nantes in 1685 miste haar gevolgen geleidelijk aan niet, waarom hugenoten hun toevlucht elders zochten.

Intussen hadden Engelsen binnen hun territorium een vijftal kerkgebouwen neergezet. Steeds meer hugenoten die op het eiland bleven, voegden zich naar Engelse voorgangers voor de doop van hun kinderen en huwelijksluiting. Mogelijk werden geloofsverschillen gezien als een zaak voor de kerkelite.

Na historische herroeping van het Edict begon de religieuze uitstroom opnieuw. Een vijftig à zestig oude kolonisten en contractarbeiders trokken naar Nieuw-Nederland.²⁷ Onder hen was waarschijnlijk David Bonrepos, de eerste Franse predikant van Saint Christophe, samen met zijn broer Elie Bonrepos die waarschijnlijk een indigoplantage had gesticht op de vlakke van Cul-de-Sac en een suikerplantage bij La Croix-des Bouquets op Saint Dominique (nu Haïti), vlakbij Port au Prince. Deze droeg de naam van de familie Bonrepos bleef tot ver in de achttiende eeuw in tact. In 1751 werkten op Bonrepos 131 slaven en dat was vergeleken met andere plantages toen heel veel.²⁸ De komst van pasteur Bonrepos viel in Boston in goede aarde, daar hij een eind kon maken aan de moeilijkheden die Laurentius Vanden Bosch of Laurent du Bois als eerste predikant van de Franse gemeenschap had veroorzaakt.²⁹

Anderen zagen zich op het eiland gedwongen hun geloof af te zweren en naar de 'moederkerk' terug te keren. Van hen zijn lijsten bewaard gebleven. Het leidde in ieder geval tot een decimering van de Franse hugenotenkerk op de Antillen.

3.4. Curaçao (1638)

De oorspronkelijke bevolking van Curaçao werd gevormd door een Caiquetio stam die zich in kleine nederzettingen in Sint Anna, Sint Jan, Sint Kruis en Ascension had verspreid. Vanuit Venezuela hielden de Spanjaarden nauwlettend de aanwezigheid van Nederlandse schepen in het Caraïbisch gebied in de gaten. Lopez de Morla was met Cariben naar Curaçao gestuurd om er een dreigende bezetting van Nederlanders af te weren, maar hij kon hun verlies van het

²⁵ Blussé en De Moor, *Nederlanders overzee*, 72-74; cf. Hauser, *Richelieu*, 139.

²⁶ Baird, *Histoire des Huguenots*, 169.

²⁷ Jeanpetit-Roget, 'Les Protestants à La Martinique', 237.

²⁸ Debien, *Les Esclaves aux Antilles Françaises*, Basse Terre 1974, 351.

²⁹ Baird, *Histoire des Huguenots*, 457v.

eiland in 1634 niet beletten. Een van zijn vertrouwde Cariben, Adriaan de Montéron, liep over en liet zich voortaan Balthasar de Montero noemen.

De 33-jarige admiraal Johannes van Walbeek had met Pierre le Grand, 180 matrozen en 225 soldaten de verovering namens de WIC uitgevoerd.³⁰ Van Walbeek was eerder van 1630 tot 1633 lid van de Politieke Raad in Brazilië geweest en Le Grand had er militaire expedities o.a. naar Rio Formoso geleid. Vóór hun komst waren er 80 Cariben, inclusief grijsaards en kinderen. Andere dan Spaanse bronnen spreken over 32 Spanjaarden en 400 Indianen.³¹ De Spaanse bevelhebber vluchtte met Spaansgezinde Cariben naar de stad Coro in Venezuela. Het aantal slonk toen tot zeven Spanjaarden en ongeveer 52 Cariben. Om zijn positie op het eiland te verstevigen veroverde hij ook Aruba en Bonaire op de Spanjaarden in 1636. Van Walbeek wierp zich op als gouverneur en legde het militaire gezag in handen van Le Grand. Daar nam laatstgenoemde echter geen genoegen mee, waarom hij in 1635 naar de Republiek vertrok. Zodoende bleven bestuur en militair gezag voortaan in één persoon verenigd, de commandeur of gouverneur van Aruba, Bonaire en Curaçao, al organiseerde Van Walbeek tegelijk een politieke raad. Daarvan werd hijzelf voorzitter en voorts bestond deze raad aanvankelijk uit WIC-functionarissen als Le Grand. Bestuur en hoofdmacht van het garnizoen zetelden in fort Amsterdam op de Punt (de oude binnenstad van Willemstad) bij het Schottegat aan de monding van de Sint Annabaai. Het fort was een vijfhoekig bastion, maar Van Walbeeks opvolger liet het vijfde bastion er af snijden, want het cijfer vijf was symbool van de menselijke onvolkomenheid in vergelijking tot God en het paradijs die met het cijfer zeven werden geïdentificeerd, zodat de vier bastions een meer pragmatische visie op de functie van het fort weerspiegelden.³²

Al was er direct animo om zich er als kolonist te vestigen, toch bleef het aantal tot 1659 gering. In 1635 waren er 20 non-militanten, onder wie een timmerman, zeven metselaars en drie landbouwers. Zeker vanaf 1 februari 1635 beginnen echter de verzoeken van kolonisten zich er te vestigen. Willem Watts en Tomas Fletscher vragen dan om huisgezinnen voor tabak- katoenteelt en andere producten. Met het schip *'t Speeljacht* komen er zeven Walen en Walinnen, een koopman met zijn kleermaker. In juni 1635 vestigt zich Laurens Pietersz. Op een bouwerij en later begon François Bruyn op Santa Cruz met tabak-, katoen- en suikerrieteteelt. Na Van Walbeek werden bestuurders benoemd uit de belangrijkste kolonisten, onder wie vooraanstaande Joden. Er ontstond een drukke vaart op Pernambuco dat enkele jaren eerder door de Nederlanders op Portugezen was veroverd.

Direct na de bezetting vroeg Van Walbeek de heren XIX om een predikant en een ziekentrouster voor de pastorale verzorging van soldaten, scheepsvolk en de weinige kolonisten. Balthasar benoemde hij tot hoofd van de Cariben. Daar hij hem niet vertrouwde – naar zijn zeggen had hij 75 van hen toegestaan op het eiland te blijven – verving hij hem door de joodse tolk Samuel Cohen uit Amsterdam die eerder ook in Brazilië was opgetreden. In 1635 was hun aantal ingekrompen tot vijftig, onder wie slechts zes vrouwen. Andere bronnen spreken over de aanwezigheid van niet meer dan 20 manlijke Cariben die met hun gezin de zijde van de Nederlanders kozen. Van Walbeek legde hen waar hij dit nodig vond, uit wantrouwen vaak forse straffen op, liet hen zelfs mishandelen. Spanjaarden ondernamen vanuit Venezuela diverse aanvallen door middel van Cariben. Toen de Spaanse dreiging afnam, verdween het wantrouwen³³ waardoor er een meer evenwichtige politieke basis

³⁰ Den Heijer, *Geschiedenis*, 92. Dalhuisen, *Geschiedenis*, 45, spreekt over 180 matrozen en 250 soldaten.

³¹ Wright, *Nederlandsche zeevaarders*, 310-315; vgl. Dalhuisen, *Verhaal*, 45.

³² Buddingh, *Van Punt en Snao*, 31.

³³ Dalhuisen, *Geschiedenis*, 46.

ontstond voor de opbouw van kolonie en kerk. In 1642 werd Peter Stuyvesant gouverneur en werd er in relatie tot de Spaanse bezittingen in de Caribiën een agressief beleid gevoerd tot 1647 toen Lucas Rodenburch hem er als gouverneur verving. In 1642 keerde Samuel Cohen naar de Republiek terug die zijn geestverwanten er dus niet meer ontmoette.

Want de samenstelling van de bevolking verbreedde zich o.a. door de komst van joodse familiehoofden. In 1651 werd een eerste contract gesloten met Joao Ilhao en in het volgende jaar met de Portugees Joseph Nunes da Fonseca die eerder in Brazilië en Suriname zijn joodse naam David Nassi weer had aangenomen. Beiden hadden overigens in Brazilië gewerkt. Hen werden behalve agrarische privileges ook godsdienstvrijheid toegekend. In 1659 werd dat opnieuw aan 12 families van ongeveer 70 personen gegund die onder leiding stonden van Isaac da Costa en Jeoshua Mordechay Henriques. Hun rechten omvatten behalve huizenbouw, de inrichting van een synagoge en een begraafplaats. Bovendien werd hen toepassing gegund van een eigen rechtssysteem waardoor zij kans zagen binnen de kleinschalige kolonie als zogeheten 'Jodenkwartier' een eigen leven te leiden aan het Schottegat. Uiteindelijk lieten ze landbouwkolonisatie achter zich en concentreerden zich op de handel waarin ze een stevige positie innamen. Pas na de tweede Engelse oorlog, vooral na 1669, begon de slavenhandel fors toe te nemen. Het Ruiterkwartier werd aangewezen als hun verblijfplaats. De kerk diende dus haar positie te bepalen tot slavernij en slavenhandel. Veel Portugese Joden werden agenten van slavenleveranties of asientos. In 1668 werd er in Amsterdam bij de proviandering van Curaçao gerekend met 3000 slaven. Steeds meer legden particulieren zich op slavenhandel toe, omdat de WIC haar handelsmonopolie niet kon handhaven. Onder invloed van joodse Portugezen ontwikkelde ook de Engelse Royal African Company daarvoor agentschappen in Venezuela. Overigens speelden joodse Portugezen evenzeer politiek een gewichtige politieke rol voor de Republiek en de WIC. Omgekeerd profiteerden Portugezen van het Nederlandse bewind. Zo wist David Senior door bemiddeling van directeur Bastiaan Bernagie in 1699 te ontkomen aan de Spaanse Inquisitie. De kerk kreeg dus op kleinschalige wijze te maken met allerlei kolonisten, joodse Portugezen, Cariben en Africano's. In de kerkelijke activiteiten zijn twee fasen te onderscheiden, nl. van opbouw en consolidatie. Aan het begin van de achttiende eeuw wijzigde zich de relatie met de overheid waardoor er een nieuwe periode intrad.

3.4.1. *Kerkopbouw*

De Amsterdamse classis trok de kerkelijke zorg voor Curaçao aan zich en achtte het evenals Van Walbeek tijd daarheen een predikant te verschepen. De directeur werd kort daarop in 1638 door de kapitein van het schip Deventer vervangen, Jacob Pietersz. Tolck. Ook de volgende WIC-directeur, Pieter Stuyvesant die in 1648 naar Nieuw-Nederland vertrok, ondersteunde van 1642 tot 1648 predikanten en ziekentroosters. Predikanten werden in WIC-kring niet alleen kerkelijk maar ook sociaal hoog aangeslagen. In belangrijkheid volgden ze op de drie hoogste WIC-gezaghebbers.³⁴ Doordat zij de preekplaats er verzorgden kan er in deze eerste fase op Curaçao van een domineeskerk worden gesproken die zich o.a. kenmerkte door kennismaking met Cariben en Africano's.

De eerste, Frederik Vitteüs, kwam er in 1638 als proponent. Een jaar later ging hij naar Brazilië en in Angola werd hij in 1644 door Nicolaes Ketel tot predikant gepromoveerd (zie hoofdstuk 8). Kerkelijke zorg werd ook in handen gelegd van ziekentroosters. Met Van Walbeek was Johan van Walrave voor Curaçao uitgezonden.

³⁴ Hartog, *Eilanden*, 7.

Vitteus' vond een opvolger³⁵ in Jonas Aerisz die vanaf 1628 zijn sporen in Oost-Indië, Batavia, had verdiend. Deze rekende het eiland Bonaire ook tot zijn terrein. Aanvankelijk was daar een garnizoen van 70 man gelegerd, maar na de vrede met Spanje werd deze bezetting tot acht man teruggebracht. Zeven Nederlandsgezinde Cariben waren er met vrouw en kinderen om in dienst van de Nederlanders het vee te verzorgen voor vleesconsumptie.³⁶ Voor hen was er een ziekentrooster 'op de plaetse van bonayeren' gesteld.

Dominee Aerisz. trad nog op in de houten – later van steen - kerk dat tot het complex van fort Amsterdam behoorde en anders dan het Waterfort multifunctioneel werd in de nederzetting die Willemstad werd genoemd. Ook de voedselbereiding voor de Compagnieswerkers vond er plaats. In 1643 werd bijvoorbeeld in plaats van bakker Adriaen Margot uit Amiens Jurriaen Wolfart van Eystede aangesteld. Overigens verrezen er ook rond Waterfort enige huizen voor bevelhebbers en soldaten en een huis voor de gouverneur. Later werd er het WIC-magazijn gebouwd. Tot zijn genoegen had Aerisz. regelmatig de heer Tolck, directeur na Van Walbeecks vertrek in 1639, onder zijn gehoor. Deze hield op prijzenswaardige wijze het volk onder discipline, zo schreef hij de Amsterdamse classis. Hij werd in zijn werk geassisteerd door ziekentrooster Gerrit Jansz. van Haarlem die hij zelf had geëxamineerd en naderhand een bekwaam en 'vroom' persoon bleek te zijn. Ouderdom en zwakke gezondheid gaven hem geen kans er lang te blijven, te meer niet omdat zijn tweede vrouw in de Republiek was gebleven. Na zijn huwelijk met Barbara Daniël was hij in 1629 hertrouwd met Maria Forteau, weduwe van Coenraad Gijsbertsz. van Welsing. De classis vond in november 1641 een vervanger, Jan Cornelis Backer die er tot 1648 werkte.

Backer berichtte er 'verwildering' van de gemeente te hebben aangetroffen. Pas een jaar later kon hij daarom het avondmaal vieren en een tiental personen tot lidmaat aannemen. Hij voelde zich verantwoordelijk voor het onderhouden van de kerkelijke relatie met de Amsterdamse classis en hoopte de kerk structuur te kunnen geven door een kerkenraad in te stellen. Enkele handelsautoriteiten behoorden tot de kerklidmaten. Toen hij daartoe in 1643 onder het directeurschap van Stuyvesant dacht te kunnen overgaan, vertrok zijn voorlezer en ziekentrooster, Casper Hermansen. Ook diens opvolger Adriaen Martensz. uit het Zeeuwse Grijpskerk had zijn tijd uitgediend en wenste te vertrekken. Voldoende betrouwbare kerkleiders ontbraken hem dus. Backer vergezelde zelf even later in 1647 directeur Stuyvesant naar Nieuw-Nederland. Omdat er anders niemand meer zou zijn voor de leiding van godsdienstoefeningen, bleef Johannes Walrave samen met schoolmeester Jan Galiaert nog op het eiland. Pas in 1664 werd er een kerkbestuur ingesteld. In 1648 werden Europeanen door een pestziekte getroffen waardoor vrijwel het gehele garnizoen de dood vond. Van de tientallen kerklidmaten bleven er ook maar enkelen over, hun aantal wordt dan op zeven of acht geschat.

In zijn pastoraal werk zag Backer zich gesteld voor een probleem omdat ouders hem vroegen hun kinderen te dopen. Ging hij op die vraag niet in dan wekte dat onbegrip, voldeed hij aan het verzoek dan hanteerde hij naar zijn besef de kerkgrenzen te breed. Verschillende personen had hij onderricht gegeven. Maar hij vond ze nog zozeer doordrenkt van de roomse religie, dat hij aarzelde hen tot de kerkgemeenschap en tot de doop – wat de kinderen betreft - toe te laten. Hun onkunde typeerde hij als 'blintheyt' en kinderen van niet-gereformeerden wenste hij niet te dopen, want hij was er niet zeker van of zij tot Gods verbond behoorden.³⁷ Voor een

³⁵ Hartog, *Eilanden*, 7-16, noemt Jonas Aerisz.; Jan Cornelis Backer; Charles de Rochefort; Michaëlis Syperius; Adrianus van Beaumont; Gerrit Volckeringh; Philippus Specht. Vgl. Knappert, 'Protestantsche gemeente', 34-56.

³⁶ Wright, *Documenten I*, 330, en II, 172.

³⁷ GAA inv. nr. 224, *brief Backer*, 1 juni 1644.

overgang tot de gereformeerde religie was geloofsonderricht op zich dus niet voldoende. Hij vatte verder het plan op twee Cariben jongeren in zijn huis op te nemen en op te leiden. Zijn vertrek betekende het einde van dit onderricht, al wist Walrave zich als voorganger voor de goede gang van de kerkelijke zaken verantwoordelijk, zo schreef hij de Amsterdamse classis op 8 juli 1649.

Naar eigen zeggen kon De Rochefort die Curaçao aandeed, in 1649-1650 het predikantenwerk van Backer voltooien. Dat gebeurde toen hij op 14 februari 1649 ten overstaan van Walrave en de verzamelde gemeente diverse personen doopte.³⁸ Het betrof Hendrik Bruyn en vijftien Caribenkinderen, die door Backer en zeker ook door Walrave waren onderwezen. Op 20 februari van dat jaar doopte hij enkele volwassen Africano's ten overstaan van de gemeente die voor deze samenkomst speciaal was opgeroepen, te weten Rodericus, Victoria, Maria, Margaritha, Cecilia en nog acht Africano's. Zij hadden naar zijn inschatting het leeronderricht voldoende verwerkt. De Rochefort was bovendien van oordeel dat slaven als gelijkwaardige mensen moesten worden beschouwd en behandeld, zo bleek al op Tobago. Overigens had het eiland in die jaren zowel van pestziekte als van droogte veel te lijden waardoor het aantal kolonisten verminderde. Ook werden veel soldaten ontslagen doordat de oorlogsdreiging was verminderd. Ook Walrave wenste na voltooiing van deze missionaire gebeurtenis naar de Republiek terug te keren. Hij bezorgde het door De Rochefort in het Latijn opgestelde doopdocument in het Amsterdamse classisarchief, nadat hij de classis de gebeurtenissen had gemeld. De Rochefort vertrok naar La Rochelle, vervolgens naar Vlissingen als Waals predikant.

De als kerkzaal ingerichte ruimte in het fort Amsterdam was zowel elke zondag als door de week voor allen toegankelijk om Bijbellezingen en gebeden mee te maken, maar deelnemen in de avondmaalviering werd dus beperkt.

Op Curaçao werden Joden voorts in de uitoefening van hun religie tegen de zin van de predikanten ongemoeid gelaten. In 1651 was een groep onder leiding van Johanan de Yllan binnengekomen en in 1659 kwam David Nassy er met zijn gevolg. Hij fungeerde als patroon van de joodse kolonisatie. Hen werd 'gelijk in Amsterdam, in Cajana en in alle plaatsen van de domeinen Nova Zeelandia' de bouw van een school, een synagoge en publieke exercitie van hun religie gegund, zo stond in hun octrooi. De Joden vormden in het Jodenkwartier een gemeente die sinds 1651 de naam Mikvè Israël-Emmanuel droeg. Na de synagoge die in 1636 in Recife was geopend, verrees er op het westelijke halfroond dus opnieuw een joods godshuis. Jood-zijn was voor hen zowel een politiek als religieus begrip, wie Jood was werd als kolonist tot de synagogale gemeente gerekend. Zij vormden zodoende een besloten gemeenschap en vertoonde geen dynamiek of zendingsdrang. Wie niet als Jood was geboren, behoorde er niet toe. Waren er tien religieus praktiserende Joden in hun kolonie present dan kon er een godsdienstsamenkomst worden belegd. Handels-economische zwaargewichten werden ook leider van de religieuze gemeenschap waardoor hun gemeenschap puur theocratisch werd ingericht. Er ontstond dus ook hier evenals op Tobago in religieuze zin een plurale samenleving.

Het overheidsbeleid ten aanzien van de publieke kerk in de kolonie ging onder de nieuwe directeuren Lukas Roodenburch, Matthias Sock en Matthias Beck (1659-1664) niet ten koste van het vrije en zelfstandige optreden van predikanten, ziekentroosters en schoolmeesters. Dit ontwikkelde zich onder het kerkelijke bewind van de classis Amsterdam.

Waarschijnlijk kwam de door de classis Amsterdam aangewezen opvolger Adrianus à

³⁸ Dalhuisen, *Antillen*, 46, meent ten onrechte dat dominee Backer de kinderen doopte.

Beaumont in 1659 via Brazilië op Curaçao aan. Als proponent uit Breda sinds 2 september 1658 voor de classis Bommel werd hij op 7 oktober dat jaar bestemd voor Curaçao. Enkele maanden later, op 3 februari 1659 kon zijn bevestiging volgen, compleet met handoplegging door de Amsterdamse broeders als teken van uitzending en ondertekening van de belijdenis. Hij trof schoolmeester Gerrit Schaets op het eiland, mogelijk verwant van dominee Gideon Schaets in Nieuw-Nederland. De predikanten genoten dus assistentie van meer dan één ziektetrooster. Van slechts enkelen zijn de namen bekend.³⁹ Ook was er mogelijk door aankomst van Engelse schepen een andere predikant werkzaam. Van Beaumont ontmoette er althans de Engelse collega Michaël Syperius. In samenwerking met directeur Soock regelde Van Beaumont echter de uitoefening van de gereformeerde religie. Naar zijn smaak was de gemeente er in verval geraakt. Dat verweet hij deze Engelse collega. Het was hem een doorn in het oog dat Syperius niet was geëxamineerd, zelfs geen bewijs van kerklidmaatschap kon overleggen. Van Beaumont was dus niet bekend met het presbyteriaanse kerkbegrip en verbondsdenken waarbij natie en kerk samenvielen zoals bij Joden, ongeacht in welke regio men zich bevond. Zijn ergernis werd bovendien veroorzaakt door het wellustige levensgedrag van Syperius. Hij besloot hem uit te sluiten van avondmaalviering.

Directeur noch politieke raad hield hem tegen in de uitvoering van dit kerkelijke vonnis. De directeur volgde zelfs actief deze kerkelijke beslissing. Op Van Beaumonts verzoek werd Syperius naar Engeland teruggestuurd, zodat Van Beaumont geen tegendraadse effecten onder de kolonisten zou ondervinden van de kant van kerkleiders.

In zijn relatie met kolonisten volgde hij misschien een ander doopbeleid dan zijn voorgangers. De doop van slavenkinderen bediende de predikant sneller dan Backer, alleen al om te voorkomen dat ouders hun kinderen bij rooms-katholieke geestelijken ten doop zouden aanbieden. Ook met het zedelijke leven van Cariben bemoeide hij zich en bracht diversen tot een huwelijksluiting naar gereformeerde maatstaven. Hem bleek dat velen door rooms-christelijke geestelijken waren gedoopt, waarom hij hun kinderen zonder meer doopte en daarvoor een doopformulier liet voorlezen dat in het Spaans was vertaald om de ouders met het gereformeerde verbondsdenken te confronteren. Nog in 1659 doopte hij 15 kinderen. Dat meldde hij in zijn brief van 17 april 1660 die op 30 mei 1661 door de Amsterdamse classis werd besproken. Deze meende daarop kritisch te moeten reageren. De deputaten werd opgedragen Van Beaumont terug te schrijven, en dat gebeurde in een brief van 9 juli 1661, dat hij 'goede acht zou houden in dopen als hier te lande'. Dat betekende met verwijzing naar besluiten van de Dordtse synode in 1618 dat personen slechts konden worden gedoopt 'nae behoorlijke onderwijsinge, belijdenisse haers geloofs'. Bovendien, 'heidenkinderen' waren heidenkinderen en mochten niet zo maar de doop ontvangen. Van Beaumont gaf zich aan dit classicale vermaan. In zijn Braziliëpraktijk was hij, zo gaf hij toe, daarin tamelijk vrij geweest, nu zou hij zijn beleid aanbinden. Brieven kruisten elkaar echter. Geen twee weken later had de classis Van Beaumonts verzoek op tafel om een schoolmeester die goed Spaans kende. Deze had hij nodig om onder de 'heidenen' te werken waarbij hij slaven niet als aparte doelgroep neerzette. Het was bewijs van zijn erkenning van de noodzaak van onderricht! Men wist echter geen schoolmeester die het Spaans machtig was. Om toch iets te bereiken maakte hij gebruik van de diensten van een Africano Johannes. Deze nam kinderen onder zijn hoede door hen elke zondag in het Spaans christelijke gebeden te leren.

Hij beperkte zijn werkterrein dus niet tot de kerkleden, bij zijn komst in 1659 waren dat

³⁹ Hartog, Eilanden, 9 noemt Gerrit Jansz.; Casper Hermansz.; Adriaen Martensz.; Johannes Walrave; Frijhoff, *Wegen*, 523, vermeldt nog Cornelis Andriessen.

slechts 30 personen. Voor de religieuze vorming van soldaten had hij meer materiaal nodig, waarom hij de WIC vroeg meer bijbels en psalmboeken over te sturen. De overgekomen kooplieden screende hij op hun kerkelijke geloofwaardigheid. Naar zijn besef bleven ze te kort op het eiland om te kunnen toetreden tot een kerkbestuur. Tot zijn kerklidmaten behoorden de directeur Matthias Beck, diens vrouw Leonora Grevenraet en broer Willem Beck, onderdirecteur, de secretaris Nicolaes Hacke, de vrouw van collega Syperius Anna Duurcoop, Frans Broun of Bruyn en Adriaantje Jans, de vrouw van Willem Jans. Zijn lidmatenlijst verschaft inzicht hoeveel leden de gemeente telde over een periode van drie jaar. Dat waren in totaal 29 mannen en 14 vrouwen. Al waren onder hen politieke bestuurders, zij werden geen kerkelijke leidinggevende. De predikant vroeg niet hen maar de Amsterdamse classis om kerkelijke adviezen. Behalve ten aanzien van kerklidmaat en kolonist gold ook in bestuurlijk opzicht dat kolonie en kerk op Curaçao niet samenvielen. Voor militaire bevelhebbers en soldaten gold trouwens dat ze niet in dienst van de WIC maar van de admiraliteit waren.

De kerk was geen besloten gemeenschap. De predikant stond niet alleen open voor Joden, zoals de familie Maduro, en 'pausgezinden', maar evenzeer voor Lutheranen en andere Europeanen. De aangemeerde scheepslieden behoorden immers ook tot het domein van de predikant en ontvingen onderwijs. Zo werd de 17-jarige zoon van schipper Jansz., Pier Jansz. in Dokkum geboren en gewezen mennist, nog in 1659 gedoopt. Hij deed belijdenis in de gereformeerde religie met zijn vader als doopgetuige.

De samenstelling van de kolonie won in zijn tijd aan complexiteit. Niet in het minst omdat priesters vanuit Venezuela steeds openlijker op Curaçao optraden. De scheepsbewegingen namen bovendien toe en Curaçao werd steeds meer stapelplaats voor Africano's. In oktober 1662 deed Coninxvelt het eiland aan om op doorreis uitstel te hebben voor de klimaatwisseling die hij in de Republiek zou ondergaan. Niet lang daarna zal Van Beaumont zijn overleden, daar zijn vrouw, dochter van eerdergenoemde directeur Matthias Beck, in de periode tussen maart en juli 1663 met Coninxvelt het eiland verliet en naderhand als weduwe achterstallige vorderingen opeiste.

In de ogen van Spanjaarden ging er veel mis onder Nederlands bestuur. Nederlanders gingen het land niet bewerken en lieten geen vrouwen uit het moederland komen, terwijl er veel ongehuwde mannen rondliepen die aangewezen waren op vrouwen van Cariben. Met haar vermengden deze mannen zich. Aan die lijst van Spaanse ergernissen kan nog worden toegevoegd dat de kolonisten Africano's slechter gingen behandelen.⁴⁰

De voortdurende wisseling en overlijden van predikanten, het aanstootgevende gedrag van scheepslieden en militairpersoneel en taalbarrière belemmerden in deze kennismakingsfase met Cariben en Africano's verdere kerkgroei, zodat deze toch vrijwel beperkt bleef tot Europeanen en enkele jonge en volwassen Cariben en Africano's.⁴¹

3.4.2. Kerkconsolidatie (1664-1715)

Na de komst van de 29-jarige Willem Volckeringh door de Amsterdamse classis als predikant voor Curaçao uitgezonden, werd het patroon van kerkelijke activiteiten een duurzaam gegeven door de instelling van een kerkbestuur, bestaande uit deze predikant en ouderlingen onder wie directeur Matthias Beck (tot 1668). Op het eiland gold het fysieke overwicht van politiek

⁴⁰ Roos, *Zeeuwen*, 88-96.

⁴¹ Goslinga, *History*, 105v., oordeelt op basis van het effect dat de kerk op Curaçao en in Suriname een "indifferent attitude toward missionary activities" aannam.

gezag, de directeur en zijn Raad met secretaris Jacobus Fabritius, maar in mentaal opzicht was de kerk een zwaargewicht. Dat kristalliseerde zich uit in de onderlinge relatie van dominee en directeur.

Evenals de eerdere predikanten ondervond Volckeringh politieke steun van Matthias Beck die als ouderling en directeur veel kolonisten ertoe bracht de kerkdiensten in het fort in Willemstad bij te wonen. Behalve soldaten gaven matrozen, kooplieden en wie op de schepen lag afgemeerd alsook kolonisten daaraan gehoor, zodat het bonte gezelschap van toehoorders van de dominee vaak meer dan honderd personen bedroeg. Volckeringh had de vrije hand in het hanteren van de kerkgrenzen en zette het kerkbeleid voort met betrekking tot de reguliere avondmaalsvieringen die in de maanden april, juli, oktober en december werden georganiseerd, voorafgegaan door huisbezoek bij alle kerkleden. Hij zette zich ertoe Spaans te leren om zich op Zuid- en niet-Europeanen te richten. Door zijn spoedige overlijden vóór 1668 bleef dit in voornemens steken.

In conflictsituaties vond de kerk-overheid symbiose bevestiging. De bewindhebbers verzetten zich aanvankelijk tegen uitzending van Philip Specht. Een andere proponent, Lucas Osdorpius, was eerder bereid en geschikt bevonden, maar deze zag op het eiland Texel zijn werkterrein. De Amsterdamse classis zette door, zodat Specht op 9 april 1668 toch naar Curaçao werd uitgezonden waar hij op 13 juli 1668 arriveerde. Enkele maanden later schreef hij Amsterdam een brief waarin hij aangaf zeer tevreden te zijn met de aangetroffen stand van de kerkzaken. In deze brief van 21 januari 1669 meldde hij ook met 50 kerkleden al een keer het avondmaal te hebben kunnen vieren. Bovendien had hij in die korte tijd 22 kinderen kunnen dopen. Dat de kerkzaken goed verliepen betekende voor hem voorts dat de predikaties naar behoren waren gedaan, evenals de catechisaties en ‘andere oeffeninge der kercke’.

Anders gezegd, de kerk bloeide en hij verwachtte veel aanwas. Zo schreef hij de Noord-Hollandse kerken in 1670 over kerkuitbreiding. Er waren 37 personen door de christelijke doop tot de kerk toegetroten. Zodoende honoreerde hij in gereformeerde ogen de kerkgrenzen en bevorderde hij de positie van de kerkgemeenschap als minderheid in de kolonie.⁴²

Zijn observaties brachten hem tot forse kritiek op het onzedelijke gedrag van kolonisten. Met zijn preken begon hij een heiligheidsoffensief onder de kolonisten. Dit werd hem dus door zijn sociale context ingegeven. Zijn kerkelijk oordeel over dronkenschap en concubinaat van kolonisten en Cariben werd vervolgens door de opvolgers van Beck, diens broer Willem en Ludovicus Boudewijns van Berlicum, evenals door Dirck Otterinck (1670-1673) overgenomen en actief door het eilandbestuur politiek ondersteund. De WIC kwam daar niet aan te pas. Om verbanning te ontlopen sloten de betrokken kolonisten het door dominee gewenste huwelijk. Ook dronkenschap onderging enige inperking.

Bartholomeus IJsebout die op doorreis naar de Republiek tot maart 1672 vier maanden op Curaçao verbleef, werd getuige van de onmin tussen Specht en Otterdinck. Op aandringen van de dominee stuurde directeur Otterdinck vier prostituee's naar de Republiek. Toch boterde het niet, want in 1672-1673 schreef Specht verontwaardigd aan de Amsterdamse classis dat deze directeur vanaf het begin van zijn optreden hem tegengewerkte en de ‘fundamenten van de kerk ondermijnde’ door zich als hoofd van de kerk te gedragen en zich tegen de pastorale kritiek op onzedelijke toestanden te keren. Deze duldde niet langer de zedenpreken in de kerk. Zodra de boodschap van sociale gerechtigheid hem niet beviel, greep hij fysiek in door de predikant met een stok te slaan en de les te lezen. Althans, dat is het schriftelijke verhaal van

⁴² Hartog, *Eilanden*, 29, typeert Specht verkeerd; zie ook o.a. *Acta cl. Amsterdam*, 30 jan., 13 febr. en 9 apr. 1668.

Specht. Tot zijn verdediging ondertekenden de ouderlingen Jan Doncker (naderhand directeur), Willem Juyst en enkele kerklidmaten Daniël Geus, Willem Bellenius, Adriaen Kort en Barent Struys op 24 april 1673 een verklaring dat de directeur oorzaak was van de strubbelingen. De klachten bereikten per brief via IJsebout zowel de Amsterdamse kerk als de WIC. Otterdink overleed echter en de persoonlijke meer dan politieke controverses bleef onbeslist. Hij bleek immers geen woordvoerder van een maatschappelijk-culturele oppositie tegen de predikant, maar zijn verzet stelde op een persoonsgebonden reactie tegen diens zedenpreken.

Onder de directeur Jan Doncker (juni 1673- december 1679) ontbrandde het conflict opnieuw. Doncker behield overigens naast zijn bestuurlijke functie zijn handelonderneming die hij samen met de Joodse Portugees David Senior dreef. Merkwaardig genoeg betichtte hij Specht ervan hetzelfde te combineren en naast zijn predikambt een drankgelag te exploiteren. Specht informeerde er zijn neef, dominee Selijns in Nieuw-Nederland, over en via deze de Amsterdamse classis. Weer waren echter de zedenpreken oorzaak van de moeilijkheden. Beiden lieten in het conflict hun gezag gelden. De directeur bracht het tot een preekverbod. Want, zo gaf Specht in brieven aan de classis diens mening weer, predikanten moesten niet denken dat ze op de preekstoel in het fort konden zeggen wat ze wilden. Voorlezing van gedrukte preken door een voorlezer zou de directeur heilzamer voor de goegemeente hebben gevonden dan persoonlijk toegepaste prediking. Voortdurende wrijvingen waren vervolgens oorzaak voor de directeur om de predikant te ontslaan en weg te sturen. De WIC nam geen stelling in dit conflict.

Naar eigen zeggen nam Specht dit lijden van politieke onderdrukking van de kant van de directeur op zich. Hij wist dat kolonisten hem een strenge bestraffer vonden. Dat gegeven strijdt overigens met Donckers bewering dat de dominee zijn professie te buiten ging door verkoop van goederen. Specht schreef de classis in zijn brieven van 1672-1673 dat hij inderdaad openhartig was, toch nooit op de man speelde maar de waarheid zodanig moest dienen dat hij door aanwijzing van concrete zonden deze in algemene zin op het hart en geweten van zijn hoorders moest leggen om Gods oordelen van hen af te wenden. Ondanks een verzoek van ouderlingen en kerklidmaten toch weer te gaan preken en het uitstel van de directeur voor wegzending daartoe aan te grijpen, nam Specht afscheid. Hij wenste er niet langer te werken, zo schreef hij zijn neef Selijns. Ook hier kan dus niet gesproken worden over een frictie tussen kerk en overheid omdat Doncker zich door persoonlijke motieven liet leiden en waarschijnlijk geen medestanders kreeg in de koloniale raad voor zijn verzet tegen de dominee.

Diens vervanger, Nicolaas Verkuyl die eerder predikant in het Engelse Yarmouth was geweest, kreeg problemen met Donckers opvolger, directeur Nicolaas van Lieburg (1679-1682). Deze directeur ontpopte zich als een onbekwame, omkoopbare autoriteit en slavenbeul. Een van zijn belangrijkste tegenstanders was de fiscaal Nicolaes van Hoorn. Om zijn overspel met de vrouw van kornet De Lange werd hij door Verkuyl gekapitteld. De WIC ontsloeg hem in 1682 uit zijn dienst.

Pas veel later na Verkuyl deden zich opnieuw moeiten voor. De kerk werd in verband met de avondmaalviering gemoed in een controverses tussen de directeur en militaire autoriteiten. Aanleiding daartoe gaf weduwe Van Kinswilder met haar dochters die door de luitenant Veltman en Winkelaar werd gesteund. Het getwist betrof futiliteiten, o.a. het plaatsen van een stoel in de kerkzaal en hevige tocht door open ramen. De directeur meende binnen de kerkmuren te moeten ingrijpen waarom de weduwe de kerkenraad van fraude betichtte, de directeur vereenzelvigend met de kerkenraad. Dit alles deed zich in de jaren 1718-1720 voor.

Op de achtergrond lag het probleem van de kerkelijke omgang met rooms-katholieken. De weduwe werd regelmatig door de rooms-katholieke pastoor Bruno Pauwels uit Groningen bezocht die vanuit Venezuela opereerde. Dat werd met lede ogen aangezien.

Het conflict versterkte in ieder geval de positie van de directeur binnen de kerkmuren. Voorts, in die tijd schreef de kerkenraad onder leiding van dominee Chambron zonder protest in zijn brieven aan de classis dat de directeur 'opperhoofd' was van de kerk. De Heren X van de tweede WIC benoemden bovendien zelf in 1714 een tweede predikant voor Curaçao, dominee Beijs en opnieuw in 1726 een proponent, Johannes Ferrarius. Dit alles leverde voedsel voor een omslag in de verhouding tussen kerk en overheid. Het leidde tot een nieuwe situatie die zich waarschijnlijk in de achttiende eeuw doorzette: de kerk kwam onder de directeur.

Gedurende de fase van kerkconsolidatie was daarvan nog geen sprake met uitzondering van directeur Doncker. Het oordeel van de kerk bleef in educatief en sociaal opzicht echter richtinggevend voor de kolonisten.

Behalve Specht hadden Volckeringh en Verkuyl de vrije hand om hun educatieve en morele criteria van kerkopbouw te hanteren. Ondanks hinder in preekwerk ging Specht met rooms-katholieken en lutheranen in debat om hen van het goed recht van de gereformeerde avondmaalsleer te overtuigen. Daar het scheepsverkeer toenam, groeide het aantal toehoorders. Maar Spechts standpunt werd er niet door verzacht. Het vasthouden aan de lutherse avondmaalsleer van sommige kolonisten ergerde hem en 'paepsche wolven' onder Franse en 'Munstersche' gelovigen hekelde hij. De scherpe tweedeling tussen kerk en kolonie werd verbaal maar niet sociaal vorm gegeven. Men ontliiep elkaar niet, zo dit op het eiland al mogelijk was. Spechts kerkbeleid werd voortgezet door Verkuyl. Na het vertrek van Specht werd eerst proponent Theodorus van Dobben bereid gevonden naar Curaçao te gaan.

Wachtend op een gunstige wind bleef deze in de gemeente van Hoorn op Texel hangen, zoals dat eerder met Lucas Osdorpius in 1668 het geval was. Van Dobben was legerpredikant van overste Bolse en kwam als zodanig uiteindelijk in 1678 toch op het eiland. Hij bleef er slechts een jaar waarna hij zijn werk op Texel voortzette, zodat Verkuyl op 7 juni 1679 Spechts opvolger werd.

Vanuit Venezuela kwamen er geregeld pastoors en priesters over die vat kregen op kolonisten zoals op het gezin Van Kinswilder en de luitenants Veltman en Winkelaer. Ze werden door politieke bestuurders op Curaçao ook nu ongemoeid gelaten. Predikanten drongen er evenmin op aan hen uit de kolonie te weren. De komst van rabbi Josiau Pardo in 1674 leidde tot de bouw van een synagoge. Eerder waren de synagogale samenkomsten gehouden in een particulier huis. De synagoge in de 'Joode Kerckstraat' werd ingewijd voor Sefardische, dus uit Portugal en Zuid-Europa afkomstige, Joden en sindsdien voortdurend vergroot vanwege de groei van deze zelfstandige gemeenschap. Het markeerde de religieuze pluraliteit van de kolonie.

3.5. *Sint Eustatius (1640)*

Bij de komst van Zeeuwen was het eiland niet door Cariben bevolkt, later werden er door kooplieden Africano's aangevoerd en ontwikkelde het zich tot vrijhaven. Enige tijd fungeerde het eiland, nauwelijks 7 km lang en 4 km breed, als doorvoer van slaven naar de Antillen en het Zuid-Amerikaanse vasteland.

Pas in 1669 woonden er op Sint Eustatius 67 mannen, 75 vrouwen, 134 jongens en 123 meisjes, terwijl er aan slaven resp. 149, 106, 68 en 62 waren onder het patroonschap van Van

Pere en Van Rhee.⁴³ Ondernemende Vlissingers als Jan Snouck kregen van de Zeeuwse WIC-Kamer in 1635 toestemming St. Croix of een ander eiland in de Caraïbiën te koloniseren mits dit onbewoond werd aangetroffen. Andere Vlissingse notabelen werden er rechtstreeks bij betrokken, zoals notaris Gideon Moris, schepen Claes Brouckaert, alsook de heren Abraham van Pere en Pieter van Rhee, contacten werden ook gelegd met de gebroeders Lampsins. De kolonisten, 41 Zeeuwen, Vlamingen en Walen, landden uiteindelijk op Sint Eustatius waar ze een oud Frans fort aantroffen op een berg van 150 trappen hoog. Na de herbouw daarvan werden in 1636 tabaksplantages opgestart voor de Zeeuwse markt.

Patroons Pieter en zoon Jan van Rhee kregen bij kolonisten een slechte naam door hun heerszuchtig optreden. Het gaf 80 kolonisten in 1673 reden de zijde van de Engelse bezetting te kiezen tegen het eskader dat onder leiding van Cornelis Evertsen het eiland uiteindelijk weer in Nederlandse handen bracht. De Rochefort beoordeelde op grond van zijn reiservaringen de kolonisten als lieden van eerbare en betrouwbare families.⁴⁴

In de relatie tussen politiek en kerk veroorzaakte patroon Jan van Rhee een conflict met betrekking tot uitzending van kerkpersoneel die hij eigenhandig wenste te regelen. Als lid van de Waalse kerk in Vlissingen overlegde hij de kerkzaken met de Waalse synode zowel voor Berbice dat hij in Guyana onder zijn beheer had, als voor Sint Eustatius. Dit dreef hij in 1671-1672 voor Sint-Eustatius op de spits. De Walcherse classis staakte haar verzet daartegen, al dwarsboomde de oorlog met de Engelsen enigerlei uitzending van kerkpersoneel. De eerste noch tweede WIC (na 1674) werden in deze controverse noch door de patroons noch door de kerk gemoeid. Overzien we specifiek het geheel van de kerkelijke ontwikkelingen dan krijgen we het volgende beeld.

Vermoedelijk werd er in 1640 een predikant, Daniël van der Graaf, naar dit eiland gestuurd als Waals proponent onder de classis Walcheren, waarschijnlijk door de gebroeders Lampsins aangetrokken. Hij was er werkzaam toen De Rochefort in de Antillen optrad. De Graaf, later noemde hij zich Gravius in Batavia, op Formosa en als predikant van Veere, werkte op Sint Eustatius onder Nederlands- en Franstalige kolonisten. De classis Walcheren verving hem in 1643 door de latere Middelburgse predikant-medicus en hoogleraar Johannes de Mey. Aanvankelijk werd ook hij voor Oost-Indië bestemd. De classis riep hem van zijn reis terug omdat hij van sociniaanse gevoelens werd beticht. Na herexaminatie werd hij zuiver bevonden. Daarop zond de classis hem als ongehuwd predikant naar Sint Eustatius. Behalve onder kolonisten zocht hij contact met Cariben. Hun natuurgeneeswijzen achtte hij superieur aan de medische kennis van wie zich daar ook maar in de Republiek mee bezig hield. Aan de mishandeling van slaven stoorde hij zich en de slavenhandel op Afrika typeerde hij in zijn bijdrage aan het publieke debat over slavernij (zie hoofdstuk 9) als een 'grouwelijke zonde'. Aanvankelijk had gebruikte men ontvoerde 'rode slaven'. Naderhand werd slavernij van Cariben verboden.

Na De Mey volgden zeker nog vier Nederlandse predikanten.⁴⁵ Frans van Wijngaarden deed de classis op 26 augustus 1650 zijn verhaal en gaf 'opening' van de 'geleygentheyt van de kercke aldaer'. Helaas noteerde de classis niet wat de stand van zaken was, bijvoorbeeld op grond van het rapport van Van Wijngaarden.⁴⁶ Doop-, huwelijks- en kerkklidmatenregistratie

⁴³ Geraadpleegd zijn vooral Knappert, *Bovenwindse eilanden*, 9v. en Roos, *Zeeuwen* (1997); vgl Daalhuizen, *Geschiedenis*, 36v.

⁴⁴ De Rochefort, *Histoire*, 57.

⁴⁵ Het betrof in 1645 Frans Wijngaerds of van Wijngaarden; Claude Beverhout 1650; Abraham Polzius 1563 en Servaes Clavius 1664.

⁴⁶ *Acta cl. Walcheren*, 26 aug. 1650.

werden kennelijk niet overlegd noch opgemaakt. Mogelijk was deze registratie niet algemeen gebruikelijk en volstond men met het verstrekken van persoonlijke attestaties als neerslag van religieuze geloofwaardigheid. Van Beaumont had zich immers op Curaçao gestoord aan het gebrek aan bewijs van kerklidmaatschap bij zijn Engelse collega Syperius. Slechts Van Beaumont had op Curaçao een kerkelijke administratie aangelegd voor de jaren 1659-1662. Claude van Beverhoudt verving van Wijngaarden. Beiden kunnen op het eiland ervaringen nog hebben uitgewisseld. Op 5 mei 1650 was Van Beverhoudt vertrokken.

Hij was afkomstig uit Vlaanderen waar hij als speurneus de bescherming van de gereformeerde religie had moeten garanderen door Weder- of herdopers te registreren. Toch had de classis zich in januari 1650 afgevraagd of er niet een geleerder man gezonden kon worden. Herhaalde examinatie was voor de classis reden geweest toch besprekingen met Pieter van Rhee aan te gaan over diens uitzending, diensttermijn en salaris waarbij het Van Rhee werd gegund de classisbespreking bij te wonen. Na bereikte overeenstemming had de classisvoorzitter Johannes Hoornbeek, Vlissingse predikant en neef van de gelijknamige Utrechtse hoogleraar, Van Beverhoudt kunnen bevestigen. Dat gold als een klassicale uitzending.⁴⁷

Van Beverhoudt bleef er langer werkzaam dan zijn voorgangers. Dat zal zijn ingegeven door de Middelburgse kerkenraad die predikanten langer op de Antillen wilde houden. Als minimale diensttijd werd een periode van drie achtereenvolgende jaren bepaald.⁴⁸ In 1663 werd bericht dat Van Beverhoudt was overleden. Dat gaf kolonisten op Sint Maarten reden tot zelfreflectie want zij zagen het als goddelijke straf op hun leefgedrag. Zijn vervanger werd gevonden in Abraham Pols of Polzius. Op 24 mei 1663 tekende hij voor Sint Eustatius. Uit zijn correspondentie blijkt dat er een kerkbestuur was ingesteld, zodat er sindsdien niet meer van een domineeskerk sprake was. De classis las zijn brief op 4 juni 1665 en liet zich door de ouderlingen op het eiland overtuigen dat Polzius als ‘getrouwen Herder en Leraer’ aan vervanging toe was.⁴⁹ Op 3 september 1665 waren de kerkelijke zaken voor Sint Eustatius opnieuw aan de orde en werd geconcludeerd dat er nog geen opvolger was gevonden. Op 18 november 1666 was Polsius evenals Clavius van Sint Maarten op de classis aanwezig op grond van hun verzoek in Oost-Indië te mogen werken. Dat werd hen toegestemd, maar Polsius zag er van af, waarna hij een plaats binnen de classis kreeg. Met De Mey werd hij in 1669 aangewezen voor de behartiging van de West-Indische kerkzaken.

In 1665 was de Europese bevolking van het eiland er uitgedijd tot 330 personen, terwijl het aantal slaven er 840 bedroeg, zowel huishoud-, ambachts- als veldslaven. In deze tijd vroeg men ook voor Sint Christoffel om een Nederlandstalige predikant. Dit werd verbonden met de vraag om een vlootpredikant.⁵⁰ Misschien dat men daar in 1665, het begin van de tweede oorlog met Engeland, kansen voor Nederlanders zag. Onbekend blijft of de Walcherse classis of andere kerken daarheen een Nederlandstalige predikant, ziekentrooster of schoolmeester heeft gezonden.

Het overleg met Jan van Rhee over een later kerkverzoek om een predikant voor St. Eustatius liep in 1671 uit op een botsing tussen patroon en classis. Van Rhee beriep zich op het ius patronatus in kerkelijke zaken. Al eerder was er overleg tussen de patroons en de classis

⁴⁷ *Acta cl. Walcheren*, jan., 28 apr. en 5 mei 1650.

⁴⁸ *Register van het in resoluties der Staten van Zeeland vermelde betr. Nederduitse, Waalse, Engelse en Schotse kerken 1577-1752*. Inv. nr 42 Archief cl. Walcheren in: RAZ.

⁴⁹ *Acta cl. Walcheren*, 4 juni 1665.

⁵⁰ *Acta cl. Walcheren*, 27 apr. en 29 juli 1665.

gepleegd. De kerk op Sint Eustatius had zich ten bate van het levensonderhoud van de gevraagde predikant garant gesteld. De classis noteerde op 2 oktober 1670 dat de kerk een jaarlijks traktement toezegde van 10.000 pond suiker. Van Rhee greep zijn kans de benoeming te regelen samen met de Waalse synode omdat er ook voor zijn kolonie Berbice een opvolger moest worden gezocht. De kerk op het eiland rekende hij dus evenzeer tot zijn domein. De classis trachtte hem te houden aan de geldende Zeeuwse kerkorde. Na een afschrift van het octrooi te hebben opgevraagd, berustte de classis in deze machtsaanspraak.⁵¹ Maar een nieuwe oorlog met Engeland brak uit, waardoor een nieuwe uitzending zal zijn geblokkeerd. Het werk van predikanten omvatte hier zowel de bekering van kolonisten als van niet-Europeaanen.⁵² Volgens De Rochefort hadden Gravius en De Mey hun overzeese arbeid naar vermogen en tot tevredenheid van de kolonisten verricht.⁵³

De vredesbepalingen in 1674 hielden onder meer in dat Nederlanders het eiland Sint-Eustatius werd toegekend en de helft van Sint Maarten. De ontmoeting tussen Nederlanders en eilandbewoners stond dus onder voortdurende oorlogsdreiging. Voor de wederzijdse kennismaking was talige communicatie onmisbaar. Er zijn gegevens die op enige invloed wijzen waarschijnlijk ontstond deze door de familiale omgang tussen Europeaanen en niet-Europeaanen. Althans, sporen van Zeeuws dialect zijn getraceerd en er heeft zich een zogeheten Negerzeeuws gevormd.⁵⁴

3.6. *La Martinique (1640)*

Saint Christophe was te klein voor het groeiend aantal hugenoten. Schepen voor Saint Christophe hadden hun thuisbasis in Le Havre en Honfleur, voor La Martinique en Guadeloupe werden ze vanuit Dieppe uitgereed. Nederlanders vormden een belangrijke schakel voor de betrokken Franse kooplieden. Handelaars, suikerraffinadeurs en scheepskapitein die op La Martinique voeren, stonden in nauwe verbinding met protestantse kooplieden in La Rochelle, Dieppe en Vlissingen.⁵⁵ Tegen het Parijse verbod voor hugenoten en joden in verspreiden deze zich in de Antillen. Formeel beloofden protestantse heren van de Compagnie het regeringsbeleid politiek uit te voeren, maar de expedities weerspraken dat. Op 25 juni 1635 trok Liénart l' Olive met 350 man uit Dieppe weg. Hij nam La Martinique voor de Fransen in bezit en kerstende naar zijn besef in één keer het gehele eiland door er de kruisvlag te planten en de geestelijken met zijn mannen het verplichte 'Vexilla Regis' te laten zingen. Het bergachtige landschap beviel hem niet, waarom hij twee dagen later naar Guadeloupe ging. Ook D' Esnambuc trotseerde met honderd man het koninklijke verbod en voer van Saint Christophe naar La Martinique, waar naast de tabakscultuur de suikerteelt steeds meer in zwang raakte. In maart 1635 was hem een verbod opgelegd met meer dan 40 man daarheen te trekken. Als reden werd toen de ontvolking van Saint Christophe aangevoerd.⁵⁶

Ongetwijfeld zullen hugenoten zich op de Antillen ook weinig gelegen hebben laten liggen aan het verbod op uitoefening van de protestantse religie. Sinds het edict van Nantes gold

⁵¹ *Acta cl. Walcheren*, 10 dec. 1671 en 3 febr. 1672.

⁵² Van Goor, *Nederlandse Koloniën*, 157 en 159, gaat ervan uit dat kerk en kolonisten samenvielen.

⁵³ De Rochefort, *Histoire*, 57v.

⁵⁴ Roos, *Zeeuwen*, 105v.

⁵⁵ Gegevens over hugenoten zijn vooral ontleend aan Jeanpetit-Roget, 'Les Protestants à La Martinique', 220-265 en over Joden aan Rennard, 'Juifs et Protestants', 430-455.

⁵⁶ Pluchon, *Histoire*, 58.

immers dat de bestaande kerkdiensten van protestanten in Frankrijk mochten worden gehandhaafd, maar niet uitgebreid. Voor scheepskapiteins en andere regeringsautoriteiten gold bovendien dat zij zich op zee en overzee voorzagen van rooms-katholieke verzorgers. Op La Martinique lieten hugenoten zich gelden. Dat blijkt uit het feit dat de Franse Compagnie op 2 september 1637 rechter Morin erheen stuurde met de instructie te verhinderen dat protestanten er zouden blijven wonen. De situatie ontlokte Richelieu zelfs een geschrift waarin hij aangaf op welke wijze het protestanten gemakkelijk zou moeten worden gemaakt zich te bekeren tot het 'katholieke' geloof. Hij vreesde er zijn politieke greep te verliezen. Het vermoeden is dus gewettigd dat hugenoten er minstens in familiale kring hun religie in praktijk brachten.

Zeker vanaf 1640 zijn er vervolgens collectief protestantse godsdienstoefeningen gehouden. Dat valt op te maken uit het verslag van pater Du Tertre die zich in 1640 aan boord van een expeditie schepen bevond. Hij klaagde erover dat de schepen werden bewapend en bemand door Nederlanders en door mensen uit Dieppe die beïnvloed waren door de gereformeerde religie of deze zelfs aanhingen. Onder de scheepslieden en kolonisten verwachtte hij niet veel van het door Richelieu bedachte bekeringsplan. De twee honderd personen aan boord, mannen en vrouwen van allerlei leeftijden, van verschillende naties en religie hadden weinig op met de Franse en Roomse kerk. Toen hij op het eiland kwam, zei hij optimistischer te zijn geworden op basis van het beleid van de gouverneur, Jacques Dyel du Parquet die hij als "sieur propriétaire" veel lof toezwaaide. Ook al sloot deze zijn ogen voor de economische vrijheid die hugenoten genoten, hij deed hij er alles aan elke protestantse predikant van het eiland te weren en de publieke godsdienstoefeningen van hugenoten te verhinderen. Ze werden als hugenoten slechts "à titre individuel" geduld. Het feit dat er maatregelen werden genomen tot een verbod op publieke samenkomsten van protestanten, bewijst dat ze er werden georganiseerd. Tegelijk blijkt dat er een ambivalente houding werd aangenomen tegenover hugenoten. Economisch brachten ze ontwikkeling, maar religieus mochten ze er niet bestaan. De gouverneur van La Martinique reageerde rigoureuus, meer dan zijn collega, Daniël d'Houël van Guadeloupe. Deze ontving Nederlandse, Waalse en Franse gereformeerden evenals Joden met open armen toen zij na de militaire overgave van hun kolonie in Brazilië onder meer naar de Antillen uitweken. Du Parquet weigerde hun vestiging op La Martinique om religieuze redenen. Zeer tot ongenoegen van Du Tertre kwam hij naderhand op die houding terug toen bleek dat het toelatingsbeleid van Houël de economie van zijn eiland een explosieve impuls gaf. Du Parquet erkende dat Fransen voor de handel op Nederlanders en Joodse Portugezen bleven aangewezen om het eiland te kunnen laten floreren. Er vestigden zich nu diverse vluchtelingen o.a. vanuit Brazilië, in totaal ongeveer driehonderd Vlamingen, een fors aantal slaven en zeven à acht joodse familiehoofden. Hen werd land toegewezen tussen het fort en het kwartier Bellevue aan de baai van Fort-de-France, waarom deze baai 'des Flamands' werd genoemd. Door hevige koortsen werden ze er echter geteisterd. Bovendien traden Cariben hen zeer vijandig tegemoet. Degenen die dit alles overleefden, trokken naar Saint-Pierre om keerden vervolgens naar de Nederlanden terug. Slechts enkelen bleven er definitief.

De hugenoten werden voorwerp van kritiek van de reizende abt Antoine Biet die Du Parquet hun aanwezigheid kwalijk nam. Du Parquet liet Biet toen niet langer op het eiland toe. Uit wraakzucht en om de gouverneur in kwaad daglicht te stellen publiceerde hij na terugkeer in Frankrijk dat Joden op La Martinique een goede behandeling gegund werd. Volgens hem hadden de Joden op het fort van Saint-Pierre meer handelsmagazijnen in bezit dan in Frankrijk. Bovendien mochten ze vrij hun sabbatssamenkomsten houden. Terwijl het voorheen gebruikelijk was allerlei koopwaar, suiker, tabak, gember en indigo 's, op

zaterdag naar de stad te brengen, speelden de Joden het naar zijn zeggen klaar om deze marktdag naar de vrijdag te verschuiven, zodat zij elke zaterdag hun rustdag of sabbat konden houden. In tegenspraak met zijn bewering vestigden zich op La Martinique in verhouding de minste hugenoten.

In 1664 kwam het eiland onder patroonschap van de 'Compagnie des Indes Occidentales'. De Franse minister Colbert adviseerde Lodewijk XIV samen met voornamen kooplieden en jezuiten tot een politiek waarbij hugenoten niet massaal, maar geleidelijk en individueel de eilanden zouden verlaten of er zouden uitsterven. Bij een expeditie in 1661 waren er immers op La Martinique nog mensen van deze religie aangetroffen. Ze bleken op private wijze zelfs godsdienstoefeningen te houden. Onmiddellijk werd bevolen in te grijpen. Op de aanklacht dat men de kerkelijke misbediening in diskrediet had gebracht, werden hugenoten gestraft. Het sorteerde echter niet het gewenste effect. Wel gaf het opnieuw reden tot klachten van geestelijken. De aangetreden gouverneur Béchameuil schreef Colbert dat het beter zou zijn hugenoten voortaan niet zelfstandig op een plantage te laten wonen, maar hen slechts toe te staan zich temidden van rooms-katholieken te vestigen. Door het goede voorbeeld van deze Fransen zouden ze naar zijn inschatting tot bekering komen. Zelf zou hij de volgende dag maatregelen treffen om hugenotenboeren land en plantage te ontnemen. In een volgende brief schreef hij echter bezorgd dat 'de mensen van de RPR' niet volledig van het eiland moesten verdwijnen.

De maatregelen kwamen hierop neer dat aan hugenoten en Joden werd toegestaan individueel en als familie hun godsdienst in stand te houden. Opnieuw werd er publiek dus een ambivalent beleid gevoerd.

Nieuwe kansen dienden zich aan toen Lodewijk XIV in 1668 de protestant Jean Charles de Baas tot gouverneur-generaal van de Antillen aanstelde. Mogelijk dat predikant Gideon Merlet zich in diens gevolg bevond, daar deze zich enige tijd op La Martinique en mogelijk op andere eilanden ophield. Toch, ook Baas besliste in dienst van Parijs, althans op papier, dat hugenoten op de schepen hun psalmen niet meer mochten zingen evenmin op de schepen die op de rede van de eilanden lagen. Wel mochten ze hun gebeden en gezangen privé en "à voix basse" ten gehore brengen. Dat gold dus ook Guadeloupe en andere eilanden. Waarschijnlijk was men beducht voor deze uitingen van vroomheid. Gebeden en gezangen werden immers in de Franse taal uitgesproken en deze werd door velen verstaan. Tegelijk verplichtte hij hugenoten de rooms-katholieke voorgangers mee te betalen, de mis bij te wonen en het roomse sacrament te gebruiken als ze tenminste de boete van duizend pond suiker wilden ontlopen. Ook hij gaf de gereformeerde kerk dus geen formele, publieke rugdekking. Colbert schreef terug nauwkeurig op de hoogte te willen blijven van het aantal en de religieuze praktijken van hugenoten, waarom hij onder meer vernam dat hugenoten economisch voordeel brachten.

Niet-rooms-katholieken gingen tot een maatregel van naturalisatie over omdat ze slechts dan, namelijk als Frans burger, zeker konden zijn van een duurzaam verblijf onder Franse vlag. Jean Gerritsen was er als protestant uit Duitsland met zijn vrouw Marie Wandevate gekomen en verkreeg zijn naturalisatie in 1676. Zo handelde ook Anna Auverstick uit Delft. Zij was met Pierre l' Hermite gehuwd die als advocaat Den Haag met Brazilië had verwisseld. Nadat hij er door de Portugezen was verjaagd, had hij zich met zijn vrouw en zoon Clement op La Martinique gevestigd. Hij overleed er in 1670. Als suikerplanter had hij er als eerste de techniek van een hydraulisch-werkende molen toegepast. Zijn vrouw werd er veroordeeld tot het betalen van drieduizend pond boete, omdat zij een Franse rooms-katholieke commandeur

in dienst had genomen.⁵⁷ Het paste haar niet zich te stellen boven zo'n rooms-katholieke autoriteit.

Gegevens uit 1670 bevestigen dat er nog steeds collectief protestantse godsdienstoefeningen werden georganiseerd. Pater Mougín, jezuïet, schreef in 1678 vanuit La Martinique dat hij na tweeënehalf jaar de geheime samenkomsten van hugenoten had ontdekt. Ze werden belegd in het huis van koopman Sieur Bouteiller. Er waren toen elf gezinshoofden die tot de RPR behoorden. Onder het gewone volk was er anders dan onder de roomse elite geen sprake van enige vijandschap waar het de verhouding tot rooms-katholieken betrof. De religieuze geschillen en kerkelijke separatie veroorzaakten geen sociale kloof onder de kolonisten. Volgens pater Mougín waren de kolonisten afkomstig uit La Rochelle. Hij prees zich gelukkig dat er in zijn tijd een honderdtal personen na gevangenschap tot het roomse geloof waren bekeerd. Toch beklagde deze capucijner leider van het fort Royal zich tegelijk dat hij voortdurend vermaledijde psalmen moest aanhoren. Dat gezang kwam vanaf de schepen die bij Carénage voor anker lagen. Hij drong er bij gouverneur Charles de Courbon, graaf van Blénac die Baas in 1677 was opgevolgd, bovendien op aan rechter Turpin te laten onderzoeken of zijn eigen kerkelijke collegae wel zuiver waren. Mougín beweerde dat ook zij samenkomsten en gebeden inrichtten op een 'calvinistische manier'. Het was zijns inziens nodig een politiek-juridische daad te stellen. Dat gebeurde toen een schipper die van Guinee kwam, rooms-katholieken op zee de hugenotengebeden bleek te hebben laten bijwonen. Hij kreeg een politieke uitbrander.

Ook de aanwezigheid van Joden bleef de kerk zorgen baren. De Courbon beschreef de situatie in 1680 aan het adres van de koning. Ongeveer veertien à vijftien joodse familiehoofden bevonden zich op La Martinique, bestaande uit 81 personen. Zij hadden christenslaven in dienst en verrijkten zich door hun handelsactiviteiten. Enkelen exploiteerden suikerplantages. Nog in juni 1681 dreef overigens zelfs de koning handel met hen. Dit dreef de jezuïeten pater Farganel tot zijn scherpe en breedvoerige pamflet tegen de koning. Daardoor zag deze zich gedwongen tot zijn expulsie-politiek of het 'Mémoire contre les Juifs' op 13 februari 1683. Maatregelen als in Frankrijk om hugenotenouders hun kinderen van zeven jaar te ontnemen door hen volwassen te verklaren en opvoeding en onderricht in handen van de kerk te stellen, werden op La Martinique niet genomen, althans daar zijn geen gegevens over bekend. Daarin bracht de herroeping van het Edict van Nantes verandering. In die tijd lieten meer Nederlanders zich naturaliseren om hun plantage en leven veilig te stellen, onder wie zestien Nederlandse gezinshoofden in 1687.⁵⁸ Anderen vluchtten weg, via Saint Christophe naar Nieuw-Amsterdam en Nouveau Rochelle in Nieuw-Nederland, of ze probeerden naar Frankrijk terug te keren. Dat laatste kwam predikant Gideon Merlet duur te staan. Hij ontsnapte in 1689 van het eiland, werd gevangengenomen en tot de galeien veroordeeld. Omgekeerd kwam er een gedwongen migratie naar La Martinique op gang. Gevangen hugenoten werden vanuit Frankrijk als slaven gedeporteerd. Tussen 1686 en 1688 werden er ongeveer duizend op La Martinique afgeleverd. In hun kringen werd het eiland toonbeeld van het kerkpolitieke schrikbewind.

3.7. Sint Maarten (1656)

Nederlanders troffen het eiland Sint Maarten onbewoond aan.⁵⁹ Meer dan Sint-Eustatius en

⁵⁷ Debien, *Les Engagés*, 189; cf. Jeanpetit-Roget, 'Les Protestants', 231.

⁵⁸ Jeanpetit-Roget, 'Les Protestants', 237-239; cf. Baird, *Histoire*, 173-175.

⁵⁹ Zo althans Roos, *Zeeuwen*, 99.

Curaçao waar slaven werden doorgevoerd naar andere eilanden, werden Africano's op Sint Maarten zowel door Nederlanders als Fransen gebruikt voor landbouwkolonisatie. Missionair is hier het sociale vraagstuk van belang in hoeverre de kerk zich inzette voor de positie van aangevoerde slaven. Te meer omdat de Franse kerk zich daarover had uitgesproken in 1637 op de regionale synode van Normandië en de nationale van Alençon.

Het eiland werd overigens een speelbal in handen van Europese naties. Ondanks vele vlagwisselingen bleef het uiteindelijk vanaf 1648 in Nederlandse handen. De ontdekking van rijke zoutpannen bracht Nederlanders, eerst in Vlissingen, daarna in Amsterdam, tot de conclusie dat de bezetting van Sint Maarten voor de zoutwinning lucratiever zou zijn dan Punta de Araya aan de Venezolaanse kust. In 1631 lieten ze er dertig scheepslieden achter om er een nederzetting te bouwen. In dat jaar waren er ook veertien Fransen die op zes mijlen afstand van de Nederlanders een plek inrichtten. Naar Europees besef zou Sint Maarten het voornaamste steunpunt in West-Indië worden en centrum van de Nederlandse handel in de Caraïbiën. Spanjaarden vreesden dat Nederlanders vanuit Sint Maarten een ernstige bedreiging zouden vormen voor Havana en Portorico.⁶⁰

In november 1632 werd het WIC-fort versterkt met een garnizoen van 100 soldaten. Fransen en Engelsen hadden er inmiddels opnieuw hun toevlucht gezocht, toen Spanjaarden hen van Saint Christophe verdreven. Door de Amsterdamse classis was voor hen een ziekentrooster geregeld: op 25 september 1632 kon Abraham Ruyteau vertrekken, zelfs met de volmacht om te dopen.⁶¹

Amper een jaar later vernielden Spanjaarden het eiland. Na de vrede van Munster in 1648 keerden Fransen en Zeeuwen er terug. Fransen voerden versterking aan en eisten het van de Zeeuwen op, waarom beider machtsgebied in kaart werd gebracht. Op een bergtop werd een verdelingsverdrag gesloten: Zeeuwen kregen het zuidelijke, Fransen het noordelijke gebied. Het Zeeuwse deel werd tot 1672 een patroonschap van de Vlissingse gebroeders Adriaan en Cornelis Lampsins. Na de derde Engelse zeeoorlog verviel het in 1678 tot WIC-bezit. De Lampsins waren lidmaat van de Waalse kerk te Vlissingen waarom de kerkzaken, ook de sociale, door de Waalse synode werden behartigd. De patroons zonden steeds meer kolonisten naar het eiland en stelden Adriaan de Vos aan tot commandeur. Hun octrooi voor Sint-Maarten werd in 1656 voor tien jaar verlengd. De tabaksteelt werd toen in financieel opzicht zeer aantrekkelijk, waarom er steeds meer slaven werden aangevoerd.

Uit deze tijd ontbreken de gegevens over aantallen Africano's, Cariben en Europeanen. Kennelijk vonden de patroons dit in 1655 zo omvangrijk dat ze uitzending van een predikant nodig oordeelden. Zij lieten de Waalse synode weten, dat ze een proponent hadden geselecteerd, Jean des Camps. Na onderzoek ging de synode in mei 1656 met zijn uitzending akkoord. Ze sprak uit dankbaar te zijn voor de bereidwilligheid van de 'directeurs' van dit eiland om de evangelieprediking op die eilanden te bevorderen. Ze stelde echter een opvallende voorwaarde. De predikant moest zelf een kerkenraad op Sint Maarten instellen en deze raad zou dan vervolgens afhankelijk ("dependra") gesteld worden van de synode en niet van de patroons.⁶²

Nauwelijks was de predikant zijn werk begonnen of hij richtte inderdaad een kerkelijke raad op. Deze bestond mede uit enkele helaas niet met naam bekende ouderlingen. Des Camps sprak over hen als "les anciens" of oudsten. Dat sloeg niet op de patroons, want zij woonden

⁶⁰ Wright, *Documenten I*, 266-268; Den Heijer, *Geschiedenis*, 92v.; vgl. W.W. Klooster, *Illicit Riches*.

⁶¹ Frijhoff, *Wegen*, 545.

⁶² *LS I*, 537 (art. 24).

permanent in Vlissingen. De kerkelijke raad representeerde dus de kerk op Sint Maarten en begon zijn correspondentie met de Waalse synode. Dat behelsde een verzoek om lesmateriaal. Des Camps vroeg de synode catechismusboekjes en andere lectuur te sturen voor zijn instructie van kolonisten. Aangezien deze predikant Franstalig was, kon hij zijn terrein ook hebben uitgestrekt tot Franse hugenoten, kerklidmaat of niet, op het Zeeuwse en Franse deel van het eiland. Het ging de predikant om meer zaken. Hij wenste ook synodaal advies omdat hij zich op Sint-Maarten voor een viertal 'gewetensproblemen' geplaagd zag.

Zijn eerste vraag betrof het dopen van kinderen die als 'Moorse slavenkinderen' door christenen waren geadopteerd. Zijn vraag was of deze konden worden gedoopt, wanneer ze onder verantwoordelijkheid van gereformeerden werden opgevoed. De synode bevestigde dit, onder verwijzing naar de besluiten van de Dordtse synode uit 1618-1619. Een tweede in de literatuur verwaarloosde probleemstelling bestond in de vraag of volwassen 'Moorse slaven' opnieuw mochten worden gedoopt. Ze hadden er zelf om gevraagd, schreef Des Camps. Hoewel door Spaanse priesters gedoopt, werden ze door hun overgang naar de gereformeerde kerk aanhangers van een andere religie. Dat vergde naar het besef van Africano's een nieuwe inwijding. Mogelijk sprak deze redenering Des Champs aan omdat hij de rooms-katholieke niet als een christelijke religie beschouwde. De synode verbood Des Camps echter uitdrukkelijk mee te werken aan of voedsel te geven voor een herdoop van wie ook op Sint Maarten. De situatie was wel ingewikkeld voor Des Champs. Wat te doen met kinderen die een christelijke vader en een heidense moeder hadden? Deze derde vraag werd door de synode positief beantwoord met een kanttekening. Betrof het een 'paapse' vader, dan mochten zulke kinderen alleen gedoopt worden zodra gereformeerden bereid bleken de betrokken kinderen ten doop te presenteren en zich met de opvoeding te belasten.

Op een vierde probleem wist de synode evenzeer raad. Dit betrof de discipline over kerklidmaten die zich hadden gepaard aan Moorse vrouwen. De vraag was of zulke lidmaten vanwege onzedelijk gedrag publiek, dat is door een kanselafkondiging, konden worden gecensureerd. Naar het oordeel van de synode mochten de betrokken mannen niet in het openbaar of publiek, maar op de kerkenraadsvergadering vermaand en gecensureerd worden. Dit hield voor de goegemeente een stille censuur in, omdat hen achter gesloten deuren het recht op de avondmaalviering werd ontnomen.⁶³

Een jaar later nam de synode met genoeg kennis van de ijver die dominee Des Camps had ontplooid. Vooral was de Waalse synode verheugd over de oprichting van een kerkenraad en de instructie die Des Camps zijn toehoorders had gegeven. De synode vernam uit de correspondentie ook dat hij onderricht had gegeven 'in de hemelse waarheid aan neger-slaven'. De vergadering spoorde hem en de ouderlingen aan dit krachtig voort te zetten. 'Neger-slaven' zouden - zo concludeerde zij - delen in de 'erfenis der heiligen'. Geloofsbelijdenis en doop zouden hen maken tot ware leden van de kerk en recht geven op avondmaalviering. De kerk vormde dus ook volgens de synode een aparte gemeenschap binnen de koloniale samenleving. Tegelijk stelde zij maatregelen voor aan de kerk op Sint Maarten en gaf daarin haar visie op het slavernijprobleem. En wel voor drie betrokken partijen.

Allereerst voor de slaven zelf, verder voor christenen die slaven in dienst hadden en ten slotte voor de 'directeurs'. De synode beperkte zich niet tot kerklidmaten en zal ongetwijfeld ook Franse seigneurs op het oog hebben gehad op beide delen van het eiland. Zo had ook de nationale synode in Frankrijk in algemene termen uitspraken gedaan.

Slaven moesten vermaand om (a) hun meesters of werkgevers te eren, trouw en gehoorzaam te

⁶³ LS I, 543 (art. 19).

zijn als aan God (een mogelijke zinspelning op Efeziërs 6 vers 7); (b) zich te houden aan de roeping waarin ze werden geroepen (een mogelijke zinspelning op 1 Corinthiërs 7 vers 20); (c) blij te zijn dat ze als dienstknechten van de Here Jezus Christus golden als vrijgemaakt in de Heer, 'Seigneur Jesus' (een mogelijke zinspelning op 1 Cor. 7 verzen 21-22).

Deze visie op slavernij of dienstbaarheid komt overeen met de gedachtengang van Johannes Calvijn die de toon aangaf van de Reformatiebeweging en in zijn uitleg van bedoelde Bijbelverzen enerzijds opriep de maatschappelijke orde niet te verstoren, namelijk door dienstbaarheid te verachten, anderzijds maande hij vrije mensen zich maatschappelijk niet te gaan verheffen.⁶⁴ Van huis uit kregen protestantse voorgangers dus geen revolutionaire, of radicaal theocratische instelling mee. Nog iets anders vangt de zorgvuldige aandacht.

Innerlijke of gewetensvrijheid (zie hierboven punt c) werd gesteld boven de uiterlijke. Deze benadering treffen we zowel in de uitspraken van de Franse synoden in 1637 als in Batavia. Daar sprak de kerkenraad in gelijke zin in 1638 door de innerlijke of inwendige vrijheid te stellen boven de fysieke of uiterlijke.⁶⁵ Bovendien maakte de synode geen onderscheid tussen Europese contractarbeiders en Africano's. Vervolgens, de heren-eigenaars werd voorgeschreven hoe met hun knechten te handelen. Zij moesten er volgens de Waalse synode zorg voor dragen dat al hun personeel geïnstrueerd werd in de gereformeerde religie. Zowel de predikant als de slaven moesten zich de nodige middelen kunnen verschaffen en ongehinderd onderwijs kunnen volgen. Zelf moesten ze een voorbeeld van goed christelijk levensgedrag geven. Wilden ze de slaven in dienst houden, nadat deze waren gedoopt en zich als medelidmaten bij de kerk hadden gevoegd, dan mocht hun dienstbetrekking van de synode wel gehandhaafd blijven. Maar vrijgekomen slaven moesten vriendelijk en humanaan worden behandeld 'als geliefde medebroeders in de Heer Jezus'. Dit niet alleen ten behoeve van de slaven zelf, maar evenzeer om andere slaven jaloers te maken op de effecten van het onderricht in en het aanvaarden van de gereformeerde religie. Een slechte behandeling werd scherp veroordeeld, machts- of gezagsmisbruik ten aanzien van de arme slaven werd verboden. Deze benadering doet denken aan wat De Rochefort hierover in zijn 'Tableau' schreef en aan de uitspraken van de Franse synode in 1637: geen afschaffing, maar veroordeling van machtsmisbruik en respect voor naastenliefde. Opvallend detail is dat bekering geen bevrijding bracht voor de slaven. Kennelijk accepteerde de synode dat protestantse seigneurs christenen in slavernij hielden. Dat zal ons nader in hoofdstuk negen bezighouden.

Naastenliefde moest ook in de handel worden betracht. Gedoopte slaven mochten niet, zo ging de synode verder, worden verkocht, of door anderen in dienst genomen. Voorkomen moest worden dat ze verkocht, uitgeleend of verpand zouden worden aan kolonisten die niet van "onze" religie zijn. Het zou slaven verleiden in opstand te komen en aldus een rechtvaardige revolutie ontketenen. Dit hield stilzwijgende instemming in met een mogelijke revolutie. Uitgangspunt was bevordering en uitbreiding van de ware religie. Tegelijk blijkt gewetensvrijheid als een zwaarwegende norm te zijn gehanteerd.

Nog was de synode niet uitgepraat. Patroons werden gemaand deze maatregelen concreet te honoreren in de uitoefening van hun gezag en door hun gedrag. De Vlissingse afgevaardigden werd opgedragen de 'directeurs' van Sint Maarten dit alles op het hart te binden. Nader rapport

⁶⁴ Calvijn, Corinthiërs (Goudriaan 1972 (facs), 126v.

⁶⁵ *Brief aan cl. Walcheren*, 1 juli 1646, in: Van Dam, *Beschrijvinge* IV, 100 (bijl. 24): "soo blijft hij nochtans ten aansien van sijnen inwendige mensche litmaat van het geestelijcke lichaam Jesu Christu vrij tot allerley geestelijcke pligten van religie".

bewees haar dat de afgevaardigden deze verbale opdracht inderdaad hebben vervuld.⁶⁶

De taxatie van een fysieke of een superieure spirituele innerlijke vrijheid en slavernij als sociaal en volkenrechtelijk gegeven; voorts, mishandeling van en (on)geoorloofde handel met slaven en de kansen voor bekering inclusief de sociale implicaties daarvan, waren evenzoveel elementen in het zeventiende-eeuwse slavernijdebat. Op de visie(s) op slavernij en slavenhandel in toenmalig gereformeerde kringen komen we dus uitgebreid terug.

Hoeveel slaven Des Champs heeft gedoopt, werd niet aangegeven. Mogelijk was Van Beaumont op Curaçao in zijn registratie toch uitzonderlijk.

De praktijk was in ieder geval weerbarstig voor zowel kerklidmaten als andere kolonisten. Dat rapporteerde de kerk op Sint Maarten in 1658. De armoede op het eiland was groot en de verleiding om weinig te geven en veel van elkaar te eisen dus navenant. De synode bleef echter bij haar uitspraken en drong er bij de directeurs naar aanleiding van Des Champs nieuwe rapportage opnieuw op aan genoemde maatregelen te effectueren. Het was volgens haar christenplicht om zodoende het Regnum Christi, het heil van de naaste, ook van slaven, te bevorderen. Gedoopte slaven die onder directie van de heren zouden staan, mochten niet worden ontvreemd door, noch verkocht aan wie een andere religie was toegedaan. Want zij kwamen, aldus de synode, dan onder een andere jurisdictie met andere normen. Ieder koopmansgezag werd dus een zelfstandige radius toegekend.

Nog sterker werd het politiek-economische argument geaccentueerd. Planters zouden zelf de welvaart van het eiland vernietigen, indien ze door de 'gehate slavenhandel' een slavenopstand in de hand zouden werken. Verder werden nu Franse 'papisten' ten voorbeeld gesteld. Dit kan verstaan worden als een mentale concurrentieprikkel. De Rochefort had dit ook aangevoerd en Barbot deed dat evenzeer. Het goede exempel bestond daarin dat 'papisten' slaven niet wilden verkopen aan personen die een ander godsdienstig gevoel ('sentiment') toegedaan waren.⁶⁷ Mogelijk gold dat van de Franse bevelhebber Willem van Oranje die in 1636 op het eiland Guadeloupe in het huwelijk was getreden met Madeleine Huguet. Hij was in 1628 op Sint Christoffel aangekomen en bleef maritiem bevelhebber tot hij in 1674 op de Antillen stierf in een gevecht op en rond La Martinique met Michiel de Ruyter. Aan deze Oranje wordt de duurzame toenmalige vestiging toegeschreven van het rooms-katholieke Franse gezag in de Caraïbiën. Hij stond voor de Fransen destijds, hoezeer als eenling en dus als uitzondering, model voor een humane behandeling van Africano's die hem adoreerden.⁶⁸ Voor gereformeerden moest dezelfde regel gelden, aldus de Waalse synode. Er werd niet gesproken over de sociale implicaties van zondagsheiliging en de sabbat als vrije dag voor slaven en kolonisten.

Niet lang daarna vroeg dominee Des Camps zijn ontslag aan. Zijn diensttermijn was verstreken, zo meldde hij. Zijn recht op vertrek werd erkend. De synode meende enkele proponenten te kunnen examineren ter opvolging. Toch hoopte zij dat Des Camps er nog enige tijd zou blijven. Absolute noodzaak daarvoor was volgens de synode de verbetering van zijn condities. Wat hij aan levensonderhoud ontving, was absoluut onvoldoende. De afgevaardigden uit Vlissingen moesten daarover de 'directeurs' aanspreken, anders zou volgens haar niemand bereid zijn in de plaats van Des Camps te treden.

Een jaar later werd bericht dat Jean des Camps was overleden. Geen melding werd gemaakt van een weduwe of kinderen, waarschijnlijk was hij ongehuwd gebleven. Met weemoed dacht

⁶⁶ LS I, 545 (art. 4) en 550 (art. 3).

⁶⁷ LS I, 555 (art. 2).

⁶⁸ Motey, *Guillaume d' Orange*, VIII, 143 en 221 v.

de synode aan de trouwe ijver van Des Camps terug. Op deze synodevergadering waren de 'directeurs' niet aanwezig. Dat verhinderde haar een opvolger te regelen.⁶⁹ Daarmee maakte zij zich van de patroons afhankelijk.

De Rotterdamse predikant Charles de Rochefort die de situatie overzee uit eigen ervaring kende, was aangewezen overzeese zaken namens de synode te behartigen. Hij bevestigde in zijn beschrijving van de Antillen dat Des Camps de eerste predikant op Sint Maarten was. Volgens hem had Des Camps een zelfstandige positie kunnen innemen, omdat de kolonie onder zijn geestelijke jurisdictie was gekomen ("qui a cette Colonie sous son inspection spirituelle"). Hij vermoedde dat de predikant was bezweken aan de gevolgen van zijn slechte omstandigheden en condities waaronder hij moest werken. Althans, De Rochefort stelde dat deze gedurende het verrichten van zijn werk was overleden ("decedé en l' exercice de cette charge").⁷⁰

Zoals bij Sint Eustatius bleek, ging de synode af op de patroons en hun verzoek om een predikant voor Sint Maarten. Volgens de Walcherse acta verwarde de Waalse synode in 1663 Sint Eustatius met Sint Maarten. Op Sint Eustatius was Claude van Beverhoudt overleden.⁷¹ Mogelijk had deze ook op Sint Maarten gewerkt in samenwerking met Jean des Champs die in dezelfde tijd overleed. De classis Walcheren had Van Beverhoudt op 5 mei 1650 naar het eiland Sint Eustatius gestuurd en wenste deze vacature in 1663 niet door de Waalse synode vervuld te zien. De Walcherse classis bemoeide zich dus ineens met de vacature op Sint Maarten. De gouverneur van Sint Maarten, Jan Simonsz de Buck, die waarschijnlijk ook Sint Eustatius onder zijn bewind had, had zich voor de kerkzaken tot de Waalse synode gewend. Het werd doorkruist door het besluit van de Walcherse classis om Servatius Clavius naar Sint Maarten te sturen. De gouverneur werd dringend verzocht zijn verzoek tot de Walcherse classis te richten. Hij voldeed daaraan en boog dus voor deze classis in december 1663, waarna Clavius' uitzending volgde op 17 januari 1664. Interessant detail is dat zowel kerklidmaten als kolonisten dringend om een predikant verlegen zaten. Van het overlijden van Van Beverhoudt was men geschrokken. Het werd opgevat als een straf van God. Ook stoorde men zich aan de gierigheid jegens de kerk die kolonisten op andere eilanden huns inziens kenmerkte. Zij wensten zelf een royale daad te stellen door de aanstaande predikant van extra middelen te voorzien, boven het hem door de patroons toegezegde salaris. De Buck had er jaarlijks vijftig gulden voor over, daarin gevolgd door Gideon Lammial. Anderen zegden hoeveelheden tabak toe. Zo tekende Jan Jacob Valet voor 100 pond tabak evenals Jeremias de Rechte, Seigneur Jan Saly en Aert van Wierden. Zelfs werd 300 pond tabak toegezegd door Jan Toulouse of 200 door Andries Saman en Hendrik Lambrechtsen. Ten slotte waren er die een kleiner geldbedrag beloofden bij te dragen. Martoryn Tuyljaert kon 10 gulden afstaan en Abraham Tonia 20 gulden evenals Aaron de Vylain, en René Bouchereau voteerde 12 gulden. Alle bedragen e personen werden op 6 december 1663 in de Walcherse acta genoteerd zoals deze door de secretaris van de Raad op Sint Maarten, René Bouchereau, waren opgegeven. Clavius heeft inderdaad onder deze kolonisten gewerkt. Door de oorlog met de Engelsen werd hij echter in 1666 gedwongen het eiland te verlaten. De gemeente bestond toen uit 70 lidmaten en raakte verstrooid door de Engelse bezetting. De Walcherse classis kende Clavius na zijn terugkeer en zijn verslag te hebben aangehoord, een gift toe van f100,- omdat hij op zijn

⁶⁹ LS I, 558 (art. 3) en 562 (art. 3).

⁷⁰ De Rochefort, *Histoire*, 40.

⁷¹ *Acta cl. Walcheren*, 27 sept. 1663; de LS I (1663-1664) maken hiervan geen enkele melding.

vlucht alles kwijt geraakt was.⁷²

Op Sint Maarten was er dus een Frans-Nederlandstalige domineeskerk ontstaan die zich behalve met eigen kerkzaken, bezighield met de bekering van kolonisten en Africano's. De Waalse kerken formuleerden desgevraagd haar visie op de positie van slaven en hun slavernij in verband met een mogelijke bediening van de doop als instrument van kerkparticipatie.

3.8. *Guadeloupe (1658)*

Evenals op La Martinique kon de familiale uitoefening van de religie van hugenoten eventueel uitgroeien tot een collectieve gebeurtenis. De autoriteiten konden uit naam van de Parijse regering deze immers niet publiek toestaan tenzij ze als protestantse bestuurders de Franse kerkpolitiek mitigeerden of negeerden. De politieke situatie was op de Franse Antillen daarom niet gunstig voor een heuse ontmoeting tussen hugenoten en Cariben. Binnen de familiale samenkomsten was het seigneurs als werkgevers wel mogelijk een persoonlijke relatie op te bouwen met Africano's zoals met contractarbeiders.

Tot aan 1640 bleef het om verschillende redenen voor kolonisten moeilijk zich op Guadeloupe te handhaven, ook al waren er Engelsen noch Vlamingen, zelfs geen Spanjaarden. De beste dagen van de tabaksteelt waren echter voorbij door de concurrentie met Virginia, slechts Nederlanders kochten nog tabak van Fransen op. Wel nam de Franse zeevaart toe, al bezat de Franse Compagnie zelf nog geen schepen. Kooplieden uit Saint Malo en, vanaf 1641, uit La Rochelle zeilden naar dit eiland. Ook Richelieu's oorlogsverklaring aan Spanje hinderde de kolonisatie van Guadeloupe. De noodzaak van particuliere initiatieven steeg om de kolonisatie winstgevend te maken.⁷³ Eerdergenoemde Liénard de l' Olive was er 28 juni 1635 aangekomen met 350 mannen. Door een structureel gebrek aan voedselvoorraden waarvoor het eiland geen oplossing bood, bleef hij op steun van kaper D' Esnambuc aangewezen.

De bevolkingspolitiek was een volgend probleem voor effectieve kolonisatie. Gouverneur De Baas vroeg sinds 1669 elk jaar om aan personeel te komen om een lading jonge, veertienjarige jongens en meisjes van tien jaar zoals deze, naar hij wist, in vele ziekenhuizen in Frankrijk werkzaam waren.⁷⁴ Een rechtstreekse bedreiging vormden de Cariben. De slechte behandeling van Spanjaarden maakte hen ook vijandig tegen Fransen. D' Esnambuc en Du Parquet probeerden hen voor zich te winnen. Ze bereikten een zekere mate van vriendschap op La Martinique en Guadeloupe. Maar De l' Olive vijandige houding tegenover Cariben was oorzaak van gevechten tussen hem en de Cariben van Guadeloupe, een situatie die zich tot 1660 voortsleepte. Daartegenover ontwikkelde bestuurder Du Plessis bijzonder vriendschappelijke relaties met de bevolking, waarom ze hem hun "compère" noemden. Zij onderrichtten Fransen in visvangst, o.a. van schildpadden, en de jacht zodat Fransen er uiteindelijk konden overleven. Van Cariben vrouwen leerden ze maniok en cassave gebruiken ter vervanging van brood voor haar dagelijkse menukaart. Onder kolonisten ging de voorkeur uit naar de tabaksteelt omdat daarvoor minder werkers nodig waren dan voor suikerplantages. Rond 1645 veranderde de bevolkingspolitiek. Vrijwillige migratie bood steeds minder soulaas. Vooral in La Rochelle sloten kooplieden contracten af met groepen vluchtende hugenoten die, zoals het heette werden 'opgekocht' doordat zij hun fysieke energie bij voorbaat tegen een bepaalde prijs verkochten. De kooplieden konden contractarbeiders met

⁷² *Acta cl. Walcheren*, 16 dec. 1663, 17 jan. 1664, 15 juli 1666.

⁷³ Pluchon, *Histoire*, 58-60.

⁷⁴ Debien, *Les Engagés*, 176.

winst na overtocht aan de plantagehouders verkopen. Voortaan werden deze koopcontracten van mensen dus massaal en anoniem. Al dergelijke wervingsacties leverden onvoldoende personeel voor de Antillen. In 1647 klaagde de gouverneur-eigenaar van Guadeloupe, Daniël d' Houël, dat er nog steeds te weinig 'geëngageerden' werden aangevoerd. Hij suggereerde toen om deze aan te vullen of te vervangen door aanvoer van slaven uit Afrika. Zijn plan stoelde op wat Engelsen op Barbados deden ten behoeve van hun suikerplantages. Van 1630 tot 1667 arriveerden er op Saint Christophe 1095 'engagés' en kwamen er 299 'contractarbeiders' op Guadeloupe aan.⁷⁵ Dit geringe aantal maakte dat men uitkeek naar aanvoer uit Afrika.

Om economische redenen was Houël hugenoten gunstig gezind. Daarom waagden talrijke hugenoten de oversteek naar Guadeloupe. Gouverneur De Poincy liet diverse hugenoten wegsturen zodra hij daarvoor een reden zag. Een zekere Tiffany, afkomstig uit Dieppe, werd van Guadeloupe verjaagd omdat hij te brutaal werd bevonden. Toch zette Houël uit naam van de Compagnie zijn beleid van tolerantie door. Hij benoemde bovendien hugenoot Sieur Jacques Potel (1658 tot na 1671) tot voornaamste handelsautoriteit.

Onder Frans bewind participeerde de rooms-katholieke kerk echter in het eilandbestuur en voor religieuze plechtigheden waren hugenoten van deze kerk afhankelijk. Veel hugenoten schikten zich daarin. Voor doop en huwelijk lieten zij zich inschrijven in de rooms-katholieke kerk. Dat namen vluchtelingen uit Brazilië er over. Ongeveer 900 personen, onder wie 500 slaven, werden als vluchtelingen in 1654 door Houël op het eiland toegelaten. Zij investeerden lijf en goed in de economie van het eiland en voegden zij zich bij de publieke kerk. Zo liet de Vlaming Le Seigneur die de RPR was toegedaan, zijn kind op 17 oktober 1654 dopen door rooms-christelijke leiders. Hij beloofde zijn dochter te laten onderwijzen door 'onze kerk', zo registreerde de geestelijke verzorger La Capesterre op Guadeloupe. Hij ontmoette meer personen die niet rooms-katholiek waren. Op 3 november 1656 doopte hij Lucrée, dochter van de Lutherse Seigneur Ganspoule en de 'calviniste' Paulien Vandevenne. Zij hielden hun kind ten doop met Dennis Hubert als meter. Pater La Capesterre tekende verontwaardigd aan dat er geen peter was gevraagd als doopgetuige. Op 20 juni 1656 werd het huwelijk ingezegend van hugenoot George Smith en de rooms-katholieke dame De Losme. Op 4 oktober 1656 werd de dochter van de 'ketterse en vlaamse' arts Isaac Jansen gedoopt, Anne genaamd. Moeder Anne Denne was vermoedelijk rooms-katholiek.⁷⁶ Zelfs binnen het huwelijk gold religie dus als een persoonlijke aangelegenheid.

Hugenoten kregen geleidelijk enige private ruimte om godsdienstsamenkomsten naar eigen rite te organiseren. Aangenomen kan worden dat deze oefeningen in ieder geval vanaf 1658 collectief werden belegd. Hier stuiten we opnieuw op het ongenoegen van de invloedrijke Du Tertre. Hij keerde zich tegen de gezaghebber Postel die deze samenkomsten bevorderde, al wist de kerk te voorkomen dat ze publiek geaccepteerd werden.⁷⁷ In handelseconomisch opzicht beschreef Du Tertre bovendien zijn ergernis over het gedrag van Nederlanders en Joden. Evenals Vlissing's koopman Foppe eisten zij dat hun goederen en producten in baar goud werden betaald, zelf betaalden ze in zilvergeld uit. Dit had tot gevolg dat er op het eiland amper goud of gouden voorwerpen waren te vinden. Kooplieden eigenden zich alle waardevolle voorwerpen toe en verlieten vervolgens het uitgeputte eiland, aldus Du Tertre.⁷⁸ In juni 1664 werd er opnieuw een verbod tegen hugenoten en Joden uitgevaardigd door de

⁷⁵Pluchon, *Histoire*, 74.

⁷⁶Jeanpetit-Roget, 'Les Protestants', 223v.

⁷⁷Baird, *Histoire*, 172.

⁷⁸Rennard, 'Juifs', 439-443.

opvolger van De Poincy, gouverneur-generaal De Tracy. Dat was overigens ook gericht tegen protestanten op het eiland Grenada. Bovendien werd een gebod afgekondigd om de eis kracht bij te zetten dat alle slaven en kinderen van hugenoten en van Joden door publieke kerkleiders zouden worden onderwezen. In diezelfde tijd zond de Compagnie des Indes Occidentales evenwel handelscommiezen als Buvet en Rouvelet naar La Martinique en Guadeloupe die als protestanten invloed konden uitoefenen. In 1665 werd er geklaagd dat er teveel protestantse autoriteiten en scheepslieden waren. Ondanks dat werd in 1668 dus Jean Charles de Baas tot luitenant-generaal van het leger en tot gouverneur-generaal van de Antillen benoemd. Hij stierf als protestant op 15 januari 1677 en behartigde waar mogelijk tolerantie voor hugenoten. In zijn ordonnantie van 1669 constateerde De Baas dat de psalmen aan boord van schepen onder hugenotenbewind luidkeels werden gezongen, dat niemand de geestelijken gebruikte voor geboorten en huwelijken, dat niemand zijn geëngageerden en slaven noch zijn kinderen dwong de mis bij te wonen, noch preste hij hen rooms-katholiek onderricht te volgen of ziekentroost te accepteren. Voorts, Joden konden hun sabbatsbijeenkomsten houden en hun slaven verplichten sabbat te houden en zondagsarbeid te verrichten. Zijn ordonnantie was er op gericht ergernis van kerkleiders weg te nemen. Zelf bleef hij tot zijn dood op 15 januari 1677 protestant. In de praktijk werd zijn gematigde tolerantie gehandhaafd op Guadeloupe, waardoor hugenoten minder gebruik zullen hebben gemaakt van de publieke kerkdiensten, al gingen hugenoten dus niet steeds zover dat ze ten koste van eigen leven of op straffe van verbanning eigen kerkelijke leven demonstreerden.

Voor na 1685 zette zich de intolerantiepolitiek van Colbert door. Harde maatregelen tegen hugenoten werden allereerst en vooral op Guadeloupe genomen. Daar bevonden zich in 1687 nog ongeveer honderd families van hugenoten. Ze waren oorspronkelijk Brazilië ontvlucht. Het merendeel 'bekeerde' zich tot het rooms-katholieke geloof. Zij zwoeren op 10 april en 10 juli van dat jaar hun 'ketterij' af. Tegelijk begonnen de hugenotendeportaties vanuit Frankrijk naar de 'Amerikaanse' eilanden, onder meer vanuit Marseille op bevel van de 'zeer christelijke' koning Lodewijk XIV. De periode van oogluikende tolerantie was definitief voorbij.

Kortom, de interne Europese controverse was op Guadeloupe prominent aanwezig waardoor hugenoten amper enige publieke stem kregen. De politieke banden van Du Plessis met Cariben zullen niet hebben geleid tot een effectieve religieuze communicatie. Mogelijk hebben enige Seigneurs tijdens familiale huisgodsdienstoefeningen persoonlijke omgang gehad met Africano's waardoor zij met Bijbellezingen en andere vormen van Godsverering bekend kunnen zijn geraakt.

3.9. *Sint Kruis/Sint Thomas (1671)*

Vanaf 1625 verschenen er schippers op Santa Cruz of Sint Kruis alias Saint Croix. Engelsen streken er neer en nog meer Nederlanders na het verlies van het Braziliaanse Bahia. In 1645 bestonden de kolonisten uit ruim zeshonderd personen. Toen brak er een bloedige ruzie uit tussen beide Europese bevolkingsgroepen. Nederlanders vertrokken naar Sint Eustatius en Sint Maarten. Een honderdtal Fransen dat de zijde van de Nederlanders had gekozen, ging naar Guadeloupe.

Eenheid tussen Nederlandse en Franse ondernemers tegenover Engelsen was op de Antillen meer regel dan uitzondering. Over hun twintigjarige verblijf zijn er geen kerkelijke gegevens bewaard gebleven.⁷⁹ Nederlanders verbonden zich overigens ook met Denen, o.a. met die op Sint Thomas waar in 1646 ook vluchtelingen uit Sint Croix heentrokken. Hun aantal groeide

⁷⁹Menkman, *Nederlanders*, 57v.; cf. D.C. Hesseling, *Negerhollands*, 9v.

er vanaf 1657 toen Engelsen ook andere Nederlandse en Franse eilanden bedreigden, zoals Sint Eustatius en Sint Maarten. De Engelse bezetting duurde daar kort. Toch verlieten diverse Nederlanders het eiland in 1665, omdat zij anders dan kolonistenfamilies op Sint Eustatius de eed van trouw niet wilden zweren aan de Engelse koning Karel II. Vervolgens zagen Engelsen zich gedwongen Sint Kruis aan de Deense koning Christiaan V af te staan waarom Nederlanders er in 1671 terugkeerden en hun verwoeste plantages herstelden.

Onder de Deense gouverneur Jorgen Iversen werd iedere kolonist verplicht elke zondagmiddag naar de kerk te gaan. Op zondagmorgen werd er een kerkdienst in het fort gearrangeerd voor Denen en voor wie de Deense taal machtig was. Elke zondagmiddag werd er een kerkdienst in andere talen belegd voor gelovigen van andere naties. De sanctie op afwezigheid bedroeg 25 pond tabak. Omdat Nederlanders er buiten de Denen er in de meerderheid waren, was de voertaal van de middagdienst het Nederlands, mede omdat Fransen Nederlands verstonden. Na herroeping van het edict van Nantes groeide het aantal Fransen voortdurend.

Alleen al het gebruik van de taal wekt de veronderstelling dat de godsdienstoefeningen op zondagmiddag naar Nederlandse rite werden ingericht. Het grotere aantal Nederlanders maakt aannemelijk dat de gereformeerde rite die in Europa werd gevolgd, werd gepraktiseerd. We komen er veel Nederlanders tegen, zo Charles Baggaerdt, Lambert Bastiaensen, Pieter de Buyck, Joost van Campenhout, Anthony Salomons en Adriaan de Vos.⁸⁰ Het valt moeilijk na te gaan of Nederlandse kolonisten en scheepslieden de morgendiensten bijwoonden en zich in kerkelijk opzicht met Lutheranen vermengden. Het apart organiseren van Nederlandstalige kerkdiensten wekt de indruk dat er tussen Franse en Nederlandse gereformeerden toch enige kerkelijke distantie bestond. Mogelijk hadden ze er de beschikking over een ziekentrooster die met de schepen meereisde. Misschien zagen ze zich eenvoudigweg op autoriteiten aangewezen die als kerklidmaat in Europa zich verplicht voelden de samenkomsten religieuze inhoud te geven met preeklezingen en gebeden.

4. *Kerkplanting en ontmoeting (samenvattend)*

4.1 *Kerkplanting op de Kleine Antillen*

Op de diverse eilanden van de Kleine Antillen werkten onder Nederlands gezag overwegend gereformeerde autoriteiten probleemloos samen met predikanten. Voor de kerk op deze eilanden speelde de WIC, althans de heren XIX nauwelijks een rol van betekenis, daar de Amsterdamse en Zeeuwse WIC-Kamer de betrokken autoriteiten waren en veel sterker nog de patroons en eilandbestuurders. De ingreep in kerkactiviteiten door directeur Otterdinck en zijn conflict met dominee Specht op Curaçao was uitzondering op de goede relatie tussen kerk en eilandbesturen. Daarbij noteren we dat patroon Van Rhee de Waalse en Nederlandse kerk tegen elkaar uitspeelde met als gevolg dat hij in 1671 tegen de zin van de classis Walcheren zelf een predikant voor Sint Eustatius wilde benoemen. De oorlog met de Engelsen blokkeerde dit. Daartegenover boog de gouverneur van Sint Maarten, Simon de Buck, in 1663 voor deze classis bij de uitzending van Servaes Clavius. Voor zijn financiering stelden niet de WIC of de patroons maar de kolonisten zich garant. Dat komt overeen met de situatie in Nieuw-Nederland onder Stuyvesant die de kolonisten voor de sociaal-financiële ondersteuning van de kerk verantwoordelijk stelde.

Hugenotengouverneurs hadden in dienst van Parijs amper religieuze bewegingsruimte. Slechts een enkeling gunde hugenoten private ruimte voor collectieve godsdienstoefeningen, zo op

⁸⁰Hesseling, *Negerhollands*, 9-12.

Guadeloupe. Op enkele eilanden bleef het bij familiale godsdienstsamenkomsten, op andere werden deze collectief georganiseerd en als private zaak geduld. Bij uitzondering was er onder Frans bestuur enige publieke ruimte voor protestants optreden.

Onder Zeeuws en Amsterdams bewind ontstond er een plurale koloniale situatie in kerkelijk opzicht. Naast protestanten, kregen Lutheranen en rooms-katholieken evenals Joden een eigen plek. Fransen kenden vrijwel slechts het monopolie van de rooms-christelijke kerk.

De opbouw van de kerk werd sterk gehinderd door het kortstondige verblijf van predikanten alsook door hun overlijden. Zo overleden Van Beaumont en Volckeringh op Curaçao, Van Beverhoudt op Sint Eustatius en Des Champs op Sint Maarten tijdens de uitvoering van hun werk. Dit werd mogelijk veroorzaakt door de slechte arbeidsomstandigheden.

Kerk-zijn hield over het algemeen voor protestanten op de kleine Antillen de inrichting van preekplaatsen en avondmaalviering in. Deze preeksamenkomsten van predikanten en ziektroosters waren onder Nederlands bewind voor allen toegankelijk en stimuleerden anders dan de besloten avondmaalvieringen tot sociale cohesie en communicatie in de kolonie. Gedurende lange tijd kregen deze samenkomsten op diverse eilanden een eigen leven, zodat het bestaan van de kerk niet afhing van haar bestuurlijke organisatie. Veelszins werden er dus domineeskerken opgericht met ziektroosters en schoolmeesters als assistenten. De geringe aandacht voor kerkstructuren bleek voorts in de gebrekkige registratie van kerklidmaten, doop en huwelijk waarvoor alleen dominee Van Beaumont op Curaçao zich slechts een drietal jaren inspande. Deze grote aandacht voor een continue inrichting van samenkomsten voor prediking en avondmaal accentueerde de beleefde noodzaak tot demonstratie van sacrale gerechtigheid en ware rituele Godsverering. Dit kwam onder hugenoten tevoorschijn in de voor rooms-katholieken beruchte 'chanteries' op schepen en in of rond fortten.

Weinig bestuursautoriteiten werden door de predikanten geschikt bevonden om in een kerkbestuur te participeren. Waar zij tot kerkplanting of instelling van een kerkbestuur overgingen, was vervolgens voor dit bestuur richtinggevend wat in patria gebruik was. Er werd specifiek teruggesproken op besluiten van de Dordtse synode in 1618.

Voor toetreding tot de geloofsgemeenschap werd door alle predikanten op de Antillen een drempel van noodzakelijke geloofskennis gehanteerd. Enig onderscheid in het gevoerde doopbeleid werd zichtbaar, daar predikanten in de koloniale context doopvragen niet graag afwezen. De Amsterdamse classis drong aan op een strikte hantering van de vereiste geloofskennis om de leerkwaliteit van de kerk veilig te stellen. Ook in sociaal opzicht werden gereformeerde maatstaven als Bijbelse normen en waarden voor educatie en huwelijksmoraal gehanteerd. Dit ten behoeve van disciplinering van kerklidmaten en de morele invloed van de kerk op kolonisten. Huwelijkszedes en drankmisbruik waren voorwerp van veel kritiek. Hoewel getalsmatig een minderheid ontketende de kerk een spiritueel en moreel sociaal offensief onder mensen en volken die zich onder Europees bewind schaarden. Het lijkt erop dat zondagsheiliging nauwelijks een thema in de discussies was. Mogelijk lag dat aan het feit dat werk op zee een continu gebeuren was. De schepen deden de eilanden aan of vertrokken zodra de omstandigheden gunstig waren, nog afgedacht van de oorlogstoestanden.

Waar de politieke situatie hen daartoe dwong zagen kerklidmaten het niet als een hindernis zich te voegen bij Engelse, Deense en zelfs rooms-katholieke kerkleiders voor publiek religieuze registratie als doop en huwelijk.

4.2 Ontmoeting met Africano's en Cariben

De gereformeerde kerk kon haar uitstraling hebben op Africano's die veelszins voor hun

dienst op plantages in huishoudens van kerklidmaten en andere kolonisten werden opgenomen en van deze familiale structuur afhankelijk waren. Cariben ontmoette men slechts in kleine aantallen. Enkele Franse autoriteiten zochten evenals de Nederlanders naar vriendschappelijke relaties die pas later een duurzaam karakter kregen vanwege de aanvankelijke dreiging van Spaanse heroveringen.

Predikanten als De Rochefort en De Mey gingen uit van gelijkwaardigheid die zij fundeerden in het Bijbelse scheppingsgegeven van het beeld van God zijn. Nederlandse autoriteiten hanteerden een tolerantiebeleid en de kerk accentueerde de noodzaak van vrijwillige acceptatie van de gereformeerde religie. Dat bracht Nederlandse en Waalse gereformeerden ertoe een afwachtende houding aan te nemen voor diepgaande communicatie en ontmoeting. Er was sprake van enige vermenging door huwelijken van Europeanen en de oorspronkelijke bevolking.

Overgangen tot het gereformeerde geloof werd door middel van persoonlijke educatie gestimuleerd. Criterium voor bekering en toelating tot de besloten kerkgemeenschap was geloofskennis en een publiek geloofsgetuigenis. Catechismusboekjes werden daarvoor als essentieel materiaal beschouwd. Aanpassing aan de leefwereld van Africano's en Cariben vereiste van Europeanen het aanleren van het Spaans. Structurele pogingen voor onderricht stuitten af op wisseling van kerkpersoneel. Uitzondering daarop was Johan van Walrave die van 1634 tot 1650 o.a. werkzaam was in het onderricht van Africano's en Cariben. Incidenteel boekten enkele predikanten succes. Zowel De Rochefort als Van Beaumont doopte een aantal volwassen en jonge Africano's en Cariben. Onbekend blijft of er meerderen participeerden in de avondmaalvieringen, omdat vele Africano's en Cariben eerder door rooms-katholieken waren gedoopt en er geen lijsten van kerklidmaten of registraties van avondmaalparticipanten bewaard zijn gebleven.